नवसंहिता

नवविधानस्थानामार्य्याणां

विधिनिचयप्रदर्शिका

श्रीमदाचार्य्यकेशवचन्द्रसेनेन

इंलण्डीयभाषया निबद्धा

नवविधानमण्डल्या उपाध्यायेन

संस्कृतभाषयानूदिता

कलिकातायां रमानाथ-मजुमदार-वर्म्मस्थ-तृतीय-संख्यक-सद्मत:

प्रकाशिता च

कलिकातायां

गिरिश-विद्यारत्न-वर्म्मस्थ-चतुर्त्रिंश संख्यक-सद्मनि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-भट्टाचार्य्येण

मुद्रिता

१८२२ शाके

मूल्यम्—॥० द्वादशानकानि ।

विज्ञप्तिः ।

यदैव मूलसंहिता नवविधानपत्रिकायां प्राकाशि, तदैवाभूद्धर्म्मतत्त्वपत्रिकायामस्याः संस्कृतानुवादस्यारम्भः । समाप्तिमगमत् स संहिताकर्त्तुः स्वर्गारोहणादर्व्वाक् । वर्षात् पञ्चदशात् प्राक् ग्रन्थाकारेणारब्धमस्य मुद्राङ्कनं व्ययसाहाय्यशैथिल्यात् क्षान्तिमापत् । स्वर्गतस्य श्रीमद्धिम्मनाथरायस्य स्मरणार्थं बन्धुवरेणैकेन प्रदत्तेन साहाय्येन पुनर्मुद्राङ्कनमारभ्यामुद्रितानंशान् प्रकटय्य मुद्रितविनष्टांशांश्च पूरयित्वोपस्थापितेयं संहिता नवीनार्थ्यसमितौ । भवत्वियं तस्या गृह्यजीवननियमनायेति शम् ।

नवसंहिता ।

—:—

प्रार्थनावतारः ।

नित्यज्ञान विधेहि किङ्करजने प्रेष्ठे मयि ज्ञानद-
मालोकन्तव यद्यथायथमहं नूत्नान् विधीन् घोषये ।
अस्मिन् पुण्यमये तवातिदयिते देशे समस्थापय-
स्त्वं यां भ्रातृजनैर्नवीनसमितिं तन्मार्गसन्दर्शकान् ॥ १ ॥
तूर्य्यैः स्वर्णमयैर्विधींस्तव पुनः प्रत्येकमन्तर्विभो
तानुद्दिश्य घोषयाम्यनिरवाष्टभिस्वरैः सर्व्वतः ।

प्रणम्य परमात्मानं भक्तानां दैन्यवर्द्धनम् ।
नवीनसंहिताव्याख्यां कुर्व्वेऽन्वयविबोधिनीम् ॥

१ । इह पुनः सर्व्वधर्म्मसमन्वयनिपुण आचार्य्यः स्वयं भगवता संस्थापितनवीनमण्डलीनियमनाय तन्निर्द्दिष्टान् नियमान् प्रचारयितुमालोकन्ततः प्रार्थयते नित्यज्ञानेति । हे नित्यज्ञान सृष्टेरपि प्रागवस्थितज्ञान प्रेष्ठे प्रियतमे किङ्करजने मयि तव ज्ञानदं तमोनिरस्य यथार्थज्ञानविकाशकम् आलोकं विधेहि वितरेति यावत् । यत यस्मादालोकलाभात् अहम् अस्मिन् पुण्यमये तव अतिदयिते अतिशयप्रिये देशे त्वं यां भ्रातृजनैर्भ्रातृवर्गैर्भ्रातृभगिनीभिस्तन्मार्गप्रदर्शिकामित्यर्थः नवीनसमितिं नूतनजनसंहतिं समस्थापयः संस्थापितवान् तन्मार्गसन्दर्शकान् तस्याः समितेः पथिप्रदर्शकान् नूत्नान् नवीनान् विधीन् घोषये प्रचारयामीत्यर्थः ।

धातुस्ते महतो विधानमभि ते पुत्राश्च पुत्र्यः प्रियाः
शीर्षाण्यानमिता नमन्तु नितरां भक्त्यातिश्रद्धयाश्रयाः ॥ २ ॥

पवित्रात्मा ह्यस्मिन्नवतरतु पूते हिमगिरौ
तवाविष्कर्त्तुं त्वद्विधिनिचयमायुर्विषये ।
अपेक्षासम्पन्नं प्रति परिणतं भारतमसौ
ध्वनिस्ते विश्वस्ते ध्वनतु हृदि सोऽन्वेतु चकितः ॥ ३ ॥

लिपिर्न पत्रे न च ते विधिर्वा
ग्रन्थस्तदस्मै करणीयजातम् ।
त्वमात्मनिस्तब्धगिरा ब्रवीषि
जीवात्मने त्वदनुगाय सम्यक् ॥ ४ ॥

२। वर्णैरिति। हे विभो प्रत्येकमनुजः प्रतिजनहृदयं तांस्तव विधीन् पुनः स्वर्णमयैर्वर्णैः स्वर्णाक्षरैः उट्टङ्कय उल्लिख्य विमुद्रय। सर्व्वतः सर्व्वस्यां दिशि चरन्तः ध्वनयन्तीति शेषः अभ्रनिरवाट्शिखरैः अभ्रनिनादरोधिशिखरैः घोषय तानिति शेषः। धातुर्विधानकर्त्तुर्महतस्तव विधानमभि प्रियास्ते पुत्राश्च पुत्र्यश्च आनमितास्तद्वशेनेति यावत् न केवलमानमिताः किन्तु भक्त्या अतिश्रद्धया अतिमनोहरचित्ताः शीर्षाणि नितरामतिशयेन नमन्तु प्रह्वीकुर्व्वन्तु प्रणामं कुर्व्वन्तु इत्यर्थः।

३। पवित्रात्मेति। अस्मिन् पूते पवित्रे हिमगिरौ हिमाचले पवित्रात्मा अन्तर्हृदयवासी पुण्यरूपी परात्मा अवतरतु अवतरणं करोतु। किं कर्त्तुं तव विधातुः विधिनिचयम् आयुर्विषये परिशुद्धजीवनविधानार्थम् अपेक्षासम्पन्नं तमपेक्षितवन्तं परिणतं सर्व्वतोभावेन नतं भारतं प्रति आविष्कर्त्तुं प्रकटयितुम्। असौ ते तव ध्वनिः विधानप्रचारणवाणी विश्वस्ते हृदि ध्वनतु। स विश्वस्तहृदयोजनः चकितः भयविस्मयकम्पितः अन्वेतु अनुसरणं करोतु तं ध्वनिमिति शेषः।

४। लिपिरिति। ते तव विधिः पत्रे न लिपिः लेखनं वर्णादिविन्यासः न वा ग्रन्थः पुस्तकादिरूपः। किन्तर्हि अस्मै त्वदनुगाय जीवात्मने करणीयजातं कर्त्तव्यसमूहं

प्रार्थनावतारः ।

विश्रामोचितकाल आत्थ न विभो स्वल्पाय शिष्याय तु
प्रेष्याचार्य्यविधेयभक्तशरणापन्नेष्टवृन्दाय च ।
अन्यैः किं श्वशुराय प्रत्ययवते वार्त्ता हृदायास्यति
सत्यालोकयुता प्रमाणमिति सा ग्राह्या मुदा स्वैस्तव ॥ ५ ॥

भारतस्य वद पूर्व्वजन्मना-
मीश्वराद्य नवसंहितां विभो ।
घोषयस्व च नवीनमण्डली-
लोकसंसदि जनार्त्तिभञ्जन ॥ ६ ॥

इति प्रार्थनावतारः ।

आत्मनिसृष्टगिरा आत्मनोनिःशब्दवचसा सम्यग्यथायथं त्वं ब्रवीषि कथयसि प्रकटयसीति यावत् । यद्येवं कथमियं संहिता? भगवद्वाक्यस्य दैनिकग्रन्थे प्रयोगोऽनया, न तत्रत्ये [illegible] भावत एवेति वक्ष्यमाणैरेव स्फुटीभविष्यति ।

५ । विश्रामेति । विश्रामोचितकाले विश्रामप्रधानेऽस्मिन् समये हे विभो स्वल्पाय स्वल्पसंख्यकाय समीचीनतार्थेभ्यः न आत्थ ब्रवीषि, तु किन्तु प्रेष्याचार्य्यविधेयभक्तशरणापन्नेष्टवृन्दाय च प्रेष्याणां प्रेरितानाम् आचार्य्याणां विधेयानां दासानां भक्तानां शरणापन्नानाम् इष्टानां वृन्दाय समूहाय च ब्रवीषि । अन्यैः किं, श्वशुराय शुद्रकाय प्रत्ययवते विश्वासवते ब्रवीषि । वार्त्ता त्वत्तः संवादः सत्यालोकयुता सत्यैश्च आलोकैश्च ताभ्यां समन्विता सदा हृदयेषु आयास्यति आगमिष्यति । तव स्वैः स्वकीयैः त्वत्पक्षलोगतैस्तद्दृष्टपक्षैश्च सर्व्वैर्जनैः मुदा आनन्दितहृदयेन सा वार्त्ता प्रमाणमिति ग्राह्या ग्रहणीया ।

६ । भारतस्येति । हे विभो भारतस्य पूर्व्वजन्मनामस्माकं पूर्व्वंशीयानाम् ईश्वर अद्य नवसंहितां वद । हे जनार्त्तिभञ्जन जनदुःखनिवारण, नवीनमण्डलीलोकसंसदि नवीना या मण्डली त्वया संस्थापिता तस्या लोकसंसदि घोषयस्व च तां संहितामिति शेषः ।

इति प्रार्थनावतारः ।

गृहम् ।

विश्वासवान् गृहं नित्यं परिच्छन्नं परिष्कृतम् ।
यत्नाद्रक्षेत् प्रभोस्तत्तद्गाश्रीर्यं लक्ष्यते जनैः ॥ १ ॥
परिष्कृतिर्हि देवत्वमनु द्दिष्टेन रागिणा ।
गेहं देहश्च शुद्धात्मा मन्दिरत्वाय कल्प्यते ॥ २ ॥
तत्र सर्व्वा च सामग्री प्रभोस्तद्दानमानभाक् ।
पवित्राय च लक्ष्याय नियोज्यं गृहवासिना ॥
अथापि तन्महानामगौरवाय भवाय च ।
सांसारिकाय नित्याय तदीयानां निरन्तरम् ॥ ३ ॥

१। प्रथमतश्च गृहसम्पर्कीयान् विधीनाह विश्वासवानिति । विश्वासयुक्तः नित्यं गृहं परिष्कृतं मार्ज्जितं परिच्छन्नं परिष्कृतभावेन सज्जितं यत्नाद्रक्षेत् । कथमेवं कुर्य्यात् ? यद् यस्मात् तद्गृहं प्रभोः परमेश्वरस्य । तस्य आश्रीर्जनैर्लक्ष्यते । तद्गृहं दृष्ट्वा ते जानीयुः इदं गृहं प्रभोः, तस्याश्रीरत्र विद्यत इति भावः ।

२। परिष्कृतिरिति । हि यस्मात् देवत्वम् अनु परिष्कृतिः गणनीयेति शेषः । द्दिष्टेन मेहादिकं परिहृत्य मन्दिरत्वेन कल्पयितुमादिष्टेन रागिणा ईश्वरानुरक्तेन कर्त्रा येन देहः आत्मा च शुद्धा मन्दिरत्वाय कल्प्यते साध्यते ।

३। तत्रेति । तत् गृहं सर्व्वा सामग्री च प्रभोः परमेश्वरात् । तत् ससामग्रीकं गृहं दानमानभाक् परमेश्वरदानत्वेन सम्मानभाजनम् । गृहवासिना गृहस्थेन ससामग्रीकं तद्गृहं पवित्राय लक्ष्याय अथापि तन्महानामगौरवाय तस्य प्रभोः महतो नाम्नो गौरवाय तदीयानां तस्य परमेश्वरस्य जनानां सांसारिकाय ऐहलौकिकाय नित्याय आयत्ताय भवाय कल्याणाय च नियोज्यम् व्यवहार्य्यम् ।

गृहम् ।

स ग्राह्यः स्तेयदोषार्हो ममैवेत्यसदाग्रहः ।
पार्थिवं देवरहितं मत्वा सम्मानवर्ज्जितः ॥
अमिताचारतोऽशुद्धे लक्ष्ये तत्राद्य यः पुनः ।
नियुङ्क्ते कामतः साधुगर्हिते पथि सञ्चरन् ॥ ४ ॥
गृहन्तद्वस्तुसहितन्त्वर्पयेन्मन्दिरं यथा ।
पराय स्वामिने ह्येवं प्रयतात्मा यथाविधि ॥ ५ ॥
परमेश गृहस्थानां गृहं तुभ्यं समर्पये ।
वस्तुजातञ्च तत् तत्स्थानाश्वास्य च पुनीहि च ॥ ६ ॥

४। स इति। स गृहस्थः ग्राह्यः ग्रहणार्हः स्तेयदोषार्हः चौर्य्यापराधयोग्यः, यः ममैवेत्यसदाग्रहः ससामग्रीकं तद्गृहं ममैवेति असद्ग्रहो यस्य तथोक्तः। पुनः कथम्भूतः? पार्थिवम् ऐहलौकिकं देवरहितं देवाधिष्ठानवर्ज्जितं मत्वा सम्मानवर्ज्जितः तत् प्रति सम्भ्रमशून्यः। पुनः कथम्भूतः? तत् गृहं तत्रत्य सामग्रीं साधुगर्हिते साधुजननिन्दिते पथि सञ्चरन् कामतः अमिताचारतः अशुद्धे अपवित्रे लक्ष्ये नियुङ्क्ते व्यवहरति।

५। गृहमिति। यथा मन्दिरं देवायतनं तथा तद्गृहन्तु वस्तुसहितं ससामग्रीकं पराय स्वामिने प्रभवे प्रयतात्मा विशुद्धहृदयः सन् यथाविधि एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण समर्पयेत् अर्पितं कुर्य्यात्।

६। हे गृहस्थानां परमेश गृहं वस्तुजातञ्च तुभ्यं समर्पये समर्पितं करोमि। तद्गृहं पुनीहि पवित्रं कुरु, तत्स्थान् जनान् आश्वास्य आशिषा योजय। वस्तुजात-समर्पणं यथा—एतानि गृहोद्यानादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। अस्य गृहस्य कुञ्चिकाद्याः समस्ताः सामग्रीः परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि आसनादीनि पर-ब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि परिधेयवस्त्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एताः शय्याः परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि तैजसादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि पुस्तकपत्रीलेखनीमस्याधारादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि औषधानि पर-ब्रह्मणेऽहं निवेदयामि। एतानि रजततास्रपात्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि।

गृहस्थानि च सर्व्वाणि तानि भाण्डानि सर्व्वथा ।
परिष्कृतानि संरक्षेदमेध्याद्दारितानि च ॥
पांशवो गलितत्वं वा पूतयो दूषितान्यथ ।
दूषयेरन् गृहं तत्र परमेशस्य जातुचित् ॥ ७ ॥
संस्कुर्य्याद्‌गृहकुट्टीरमस्येशावर्ज्जनादिकम् ।
प्रत्येकं प्रत्यहं तेषां वारिशोधनसंस्कृतिः ।
पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्काप्रतिरोधिता ॥ ८ ॥

एतान्येकतन्त्रीप्रभृतीनि धर्म्मसाधनोपकरणानि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । विशेष-प्रार्थनञ्च यथा—सन्तानादिपालनं दासदासीपालनं विद्याध्ययनं दीनजनाय दानम् अतिथिसेवा पालितपश्वादिरक्षा आहारः व्यायामः विश्रामो धनोपार्ज्जनं तद्व्ययश्चे-त्यादीनि यावन्त्यस्य संसारस्य कृत्यानि गृहकर्त्ता धर्म्मानुवर्त्ती निष्पद्येत । यावन्त्यस्य संसारस्य कृत्यानि गृहकर्त्री धर्म्मानुवर्त्तिनी निष्पद्येत । मन्दिरे प्रचारार्थं दीनदुःखि-जनार्थञ्च यथाशक्ति दानानि विधायानुष्ठानं निर्व्वहेत ।

७। गृहस्थानीति। गृहस्थानि च सर्व्वाणि तानि सर्व्वथा भाण्डान्युज्ज्वलानि परिष्कृतानि अमेध्याद्‌पवित्रवस्तुजाताद्दारितानि संरक्षेत् । जातुचित् कदाचित् परमेश्वरस्य तद्‌गृहं पांशवो धूलयः गलितत्वं पूतयो वा दूषितानि दुष्टद्रव्याणि वा न दूषयेरन् दुष्टं कुर्य्युः ।

८। संस्कुर्य्यादिति। प्रत्यहं प्रतिदिनं गृहकुट्टीरं गृहविभागकार्य्य (कुठरीति लोके) संस्कुर्य्यात् परिष्कृतं कुर्य्यात् । आवर्ज्जनादिकञ्च धूल्यपवित्रपदार्थांश्च अस्मात् दूरं विनिक्षिपेत् । तेषां गृहकुट्टीराणां प्रत्येकम् एकैकं प्रति वारिशोधनसंस्कृतिः वारिणा शोधनवस्तुना च संस्कृतिः संस्कारः पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्काप्रतिरोधिता पवित्रवायुसूर्य्यकिरणसम्पर्कस्य अप्रतिरोधिता विना व्याघातेनान्तःप्रवेशः स्यात् ।

जुगुप्सितस्यातिमात्रं दुर्गन्धं स्वामिने मतम् ।
वैशृङ्खल्यमसौन्दर्य्यं प्रभुर्न च सहिष्यते ॥ ९ ॥
सौन्दर्य्यं व्यवहार्य्यत्वं प्रीतये परमेशितुः ।
स्वास्थ्यं स्वास्थ्यनिदानञ्च तस्येष्टं श्रीः सुशृङ्खला ॥ १० ॥
वसत्युपासको यत्र विचित्रं शुचिमद्गृहम् ।
दर्शनीयञ्च तन्नित्यं स्यादित्याह स्वयं प्रभुः ॥ ११ ॥
प्रातः प्रतिदिनञ्चातः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितम् ।
नेत्रसन्तर्पकैर्वर्णैर्हृद्यैः सुरभिभिः कुरु ।
गन्धद्रव्यैश्च धूपाद्यैर्गृहं देवस्य सम्भृतम् ॥ १२ ॥

९ । जुगुप्सितमिति । स्वामिने परमेश्वराय दुर्गन्धश्च अतिमात्रं जुगुप्सितञ्च अतीव घृण्यम् । प्रभुरीश्वरः वैशृङ्खल्यं शृङ्खलाविरहितत्वम् असौन्दर्य्यं शोभाविहीनत्वं न च सहिष्यते, तत् तस्यातीव विरोधीति भावः ।

१० । कथमेवं भवति तदेवाह सौन्दर्य्यमिति । सौन्दर्य्यं श्रीसम्पन्नत्वं व्यवहार्य्यत्वं व्यवहारोपयोगित्वं परमेशितुः परमेश्वरस्य प्रीतये प्रीत्यर्थं भवति । स्वास्थ्यं शरीरस्य प्रकृतौ स्थितिः स्वास्थ्यनिदानं स्वास्थ्यवर्द्धने कारणभूतव्यवस्था श्रीः यथावस्तुसंस्थान-जनिता शोभा सुशृङ्खला च तस्य परमेश्वरस्य इष्टं तत्सम्मतमिति ।

११ । एतद्विषये साक्षात् परमेशनिदेशमाह वसतीति । यत्र गृहे उपासक-उपासनाशील: वसति तद्गृहं विचित्रं विविधसज्जायन्त्रादिभिः शोभितं शुचिमत् पवित्रं दर्शनीयं दृश्यो हारि च स्यात् इति स्वयम् ईश्वरः आह ।

१२ । किं कर्त्तव्यमेतदर्थं तदाह प्रातरिति । अतः कारणात् प्रतिदिनं प्रत्यहं प्रातः प्रातःकाले देवस्य परमेश्वरस्य गृहं वर्णैः नेत्रसन्तर्पकैः नयनाह्लादवर्द्धकैः सुरभिभिः सुगन्धैः हृद्यैः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितं धूपाद्यैः गन्धद्रव्यैश्च सम्भृतं सम्यक्परिपूर्णं कुरु ।

एकस्मिन्न तु कुटीरे गृहे सर्व्वत्र तद्विधिः ।
पालनीयोऽर्च्चनागेहे सभाकुट्टिमके तथा ॥
कुटीरेऽध्ययनार्थाय शयनार्थाय नित्यशः ।
स्नानाय भोजनार्थाय पाकशालाश्वशालयोः ॥
वसतौ दासदासीनामुद्याने नितरां तथा ।
स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यमेकत्र कुर्य्यातां राज्यमुच्छ्रितम् ॥ १३ ॥
शय्या परिष्कृता वस्त्राण्याधारेऽवस्थितानि च ।
यथायथं पुस्तकानि स्युस्तथा पुस्तकालये ॥
गृहद्रव्याणि सर्व्वाणि छत्रादीनि च सर्व्वथा ॥
मृदातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च ।
यथास्थाननिविष्टानि सुरुच्यनुगुणेन च ॥ १४ ॥

१३ । एकस्मिन्निति । न एकस्मिन् कुटीरे गृहविभाजकांशे तु किन्तु गृहे सर्व्वत्र तद्विधिः तस्य सौन्दर्य्यस्य शुद्धेश्च विधिः पालनीयः । अर्च्चनागेहे देवालये सभाकुट्टिमके सभ्यजनसम्मेलनार्थसौधभूतले अध्ययनशयनस्नानभोजनार्थगृहविभाजकांशेषु रन्धनगृह अश्वरक्षणशालायाञ्च दासदासीनाञ्च वसतिस्थाने तथा उद्याने नितराम् अत्यर्थम् एकत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यम् उच्छ्रितं समृद्धं राज्यं कुर्य्यातां सर्व्वत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यञ्च विराजेयातामित्यर्थः ।

१४ । शय्येति । शय्या परिष्कृता मालिन्यवर्ज्जिता स्यात्, वस्त्राणि आधारे तद्रक्षणस्थाने यथायथं सुशृङ्खलतया अवस्थितानि संरक्षितानि, पुस्तकालये पारिवारिकग्रन्थनिचयरक्षणगृहे पुस्तकानि तथा सुशृङ्खलतया रक्षितानि स्युः, सर्व्वाणि गृहद्रव्याणि छत्रादीनि मृदातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च सुरुच्यनुगुणेन सुरुच्यनुसारेण सर्व्वथा यथास्थाननिविष्टानि स्युः ।

अधिकावहितिर्देया पूजागेहेऽस्य वेदिका ।
सम्मानितव्या सर्व्वस्मात् सेयं या पारिवारिकी ॥
गीतप्रवचनग्रन्था वेदी भक्तासनानि च ।
पुष्पाधाराश्चैकतन्त्री वादित्राणि च नित्यशः ॥
रक्षितव्यानि यत्नेन मार्ज्जितानि च तद्गृहम् ।
शोभयेयुः पुष्पजातैः प्रातरत्र पुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
उत्कीर्णा लम्बमाना वा कुड्ये चित्रितसूक्तयः ।
शिक्षार्थं शोभनार्थं वा न त्वर्चा मूर्त्तयोऽपि वा ॥ १६ ॥
अथर्व्ववेदसम्प्रोक्तं साम्मनस्यविवर्द्धनम् ।
उत्कीर्य्येत दर्शनीये स्थाने सूक्तं मनोमतम् ॥
"सहृदयं साम्मनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योन्यमभिहर्य्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥
अनुव्रताः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवान् ॥

१५ । अधिकेति । पूजागेहे पारिवारिकोपासनार्थे अधिका अवहितिः अवधानं देया । अस्य देवालयस्य या पारिवारिकी वेदिका सेयं सर्व्वस्मात् सर्व्वेभ्योऽपि सम्मानितव्या समादर्त्तव्या। गीतानां प्रवचनानां ग्रन्थाः, वेदी, भक्तानां उपासकानाम् आसनानि, पुष्पाधाराः, एकतन्त्री, वादित्राणि मृदङ्गादीनि नित्यशः यत्नेन मार्ज्जितानि परिष्कृतानि रक्षितव्यानि । अथ प्रातः पुरस्त्रियः गृहवासिन्यः तद्गृहं पुष्पजातैः शोभयेयुः शोभितं कुर्य्युः ।

१६ । उत्कीर्णेति । कुड्ये देवार्च्चनागृहभित्तौ चित्रितसूक्तयः शोभनवर्णचित्रिताः [illegible] सूक्तयः उत्कीर्णाः खोदिताः लम्बमाना वा पक्षान्तरे चित्रिताः [illegible] लम्बमानाः स्युः । न तु शिक्षार्थं शोभनार्थं वा अर्च्चा अपि वा मूर्त्तयः स्युः ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षद् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सर्व्वतो भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥" १७ ॥
सर्व्वोच्चतमकर्त्तव्यदर्शि प्रवचनन्त्विदम् ।
गृहस्थानां हि तन्त्रोक्तं भवत्वत्र निदर्शनम् ॥
"ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।
यद्यत् कर्म्म प्रकुर्व्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्" ॥ १८ ॥
एवं सम्मार्ज्जितं गेहं पवित्रञ्च सुमङ्गलम् ।
शास्त्रोक्तसूक्तजातैश्च सदा नियमितञ्च यत् ॥
तत्सत्यं हर्षसौन्दर्य्यप्रसादसम्पदां खलु ।
देव्या लक्ष्म्यास्ततस्तत्र नरनार्य्यश्च बालकाः ॥

१७। सम्यञ्चेति । साम्मनस्यविवर्द्धनं प्राप्त्या मिलनेन च सुमनस्कतावर्द्धनम् ... एवं वेदीमं मनोमतं हारि मूलं दर्शनीये दर्शनयोग्ये स्थाने उत्कार्ष्येन उद्धरेत । सहृदयमिति । वो युष्माकं मध्ये सहृदयं समहृदयत्वम् अविद्वेषं द्वेषशून्यत्वं कृणोमि विदधामि स्तोत्रयोगेन सतत प्रार्थयामीति यावत् । अघ्न्या गौः जातं वत्समिव अन्योन्यम् अभिहर्य्यत एकोऽन्यस्य चित्तं हरतु । पुत्रः पितुः अनुव्रतः अनुगामी, माता सम्मनाः सुमनस्काः भवतु । जाया पत्नी पत्ये पतिमुद्दिश्य मधुमतीं मधुरां वाचं वदतु, पतिश्च ततः शान्तिवान् शान्तियुक्तो भवतु । भ्राता भ्रातरं मा द्विक्षत, उत अपि च स्वसा भगिनी स्वसारं भगिनीं मा द्विक्षदिति शेषः । सर्व्वतः सम्यञ्चः मनोज्ञाः भूत्वा भद्रया विभक्तिव्यत्ययेन भद्रां कल्याणीं वाचं वदतु वदन्तु छान्दसो वचनव्यत्ययः ।

१८। सर्व्वोच्चेति । गृहस्थानां सर्व्वोच्चतमकर्त्तव्यदर्शि इदं तन्त्रोक्तं महानिर्व्वाणलिखितं प्रवचनम् अत्र प्रवचनविषये निदर्शनं दृष्टान्तस्वरूपं भवतु । "गृहस्थः ब्रह्मनिष्ठः ब्रह्मभजनानुरतः तत्त्वज्ञानपरायणः स्यात् । यद्यत् कर्म्म प्रकुर्व्वीत अनुतिष्ठेत् तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ब्रह्मार्पणेन कुर्य्यात् ।

बालिका दासदासाश्च गृहपालितजन्तवः।
सर्व्वे सुखमया नित्यं वसन्ति तत्समाश्रये ॥ १९ ॥
सौभाग्युदीरयिष्यन्ति कुड्यान्यप्यस्य सन्ततम्।
महीययन्ति तत्रत्यास्तानि नवविधैः प्रभुम् ॥ २० ॥

इति गृहम्।

गृहस्थः।

गृही प्रातः प्रबुद्धः स्यान्नात्युदीते न चात्युषे ॥ १ ॥
सप्तहोरापरिव्याप्तस्वापं प्रभुरथादिशत्।

१९। एवमिति। एवम् एवम्प्रकारेण सम्मार्ज्जितं परिष्कृतं पवित्रं विशुद्धं सुश्रृङ्खलं सुन्दरशृङ्खलासम्पन्नं शास्त्रीकसूत्रजातैश्च सदा नियमितं तत्तन्निगडतत्त्वसमूहैः सम्यक् शासितं यत् गृहं तत् खलु सत्यं सत्यतः हर्षसौन्दर्य्यप्रसादसम्पदां देव्याः तत्तदधिष्ठात्र्याः लक्ष्म्याः, सैवास्याधिष्ठात्री देवीत्यर्थः। ततः तत्र गृहे तत्समाश्रये तस्य गृहस्य आश्रये नरनार्य्यादयः सर्व्वे नित्यं सुखमयाः सुखिनः वसन्ति वासं कुर्व्वन्ति।

२०। सौभाग्यमिति। अस्य गृहस्य कुड्यानि अपि सन्ततं सौभाग्यानि उदीरयिष्यन्ति, तत्रत्याः जनाः तानि तत्स्थवस्तुजातानि नवविधैः नवविधानस्य प्रभुं महीययन्ति गौरवान्वितं कुर्व्वन्ति।

इति गृहम्।

१। सम्प्रति गृहस्थानां विशेषनित्यकर्म्माणि वक्तुमारभते गृहीति। गृही प्रातः प्रातःकाले प्रबुद्धः जागरितः स्यात्, नात्युदीते न च अत्युषे नातिप्रत्यूषे। सूर्य्योदयादत्रैव प्राक् पश्चाद्वा न शय्यापरिहारं कुर्य्यादित्यर्थः।

सेव्यस्तत्र प्रमाणं हि विश्रामं, तेन सोऽलसः ।
आहूतस्तेन नाक्रोशेत् तन्द्रा चाल्पतमास्त्विति ॥ २ ॥
नवीभूतः प्रबुद्धः सन् परमेशनिदेशतः ।
स्निग्धमारुतप्रत्यग्रसौरालोककृतेषु सः ।
उषाया हर्षदप्रत्यभिवादेषु परम्प्रभुम् ।
स्तुयात् कृतज्ञहृदयः स्वापेनोर्ज्जस्वलः पुनः ॥ ३ ॥
उपविश्यासने जानूपरि वा दण्डवत् स्थितः ।
शंसेदसावहो धन्यो धन्यः परममङ्गल ॥
यज्जीवामि दिनन्त्वन्यतमं द्रष्टुं नयस्व माम् ।
आश्वासस्व च यतोऽयं स्याद्दिवसो धर्म्मशान्तिदः ॥ ४ ॥

२ । निद्राकालमुक्त्वा सम्प्रति तत्परिमाणं नातिक्रामेदित्याह सेवेति । [illegible] सेव्यः आकाङ्क्षणीयः प्रभुः परमेश्वरः सप्तहोरात्रप्रमाणं स्वापं तत्परिमितकालं निद्रयातिवाहयितुं आदिशत् । किमत्र प्रमाणम् ? विश्रामं शारीरविश्रामं तत्र प्रमाणम् । तेन हेतुना तेन प्रभुणा आहूतः स्वापादुत्थानायेत्यर्थः स गृही अल्पतमा तन्द्रा अस्तु इति न आक्रोशेत् चीत्कारं कुर्य्यात् । अधिककालमल्पनिद्रां भजामीति वदन् न शय्यायामवलुण्ठेदिति भावः ।

३ । उत्थाय किं कर्त्तव्यं तदाह नवीभूत इति । स्वापेन निद्रया पुनः ऊर्ज्जस्वलः उत्साहबलसम्पन्नः नवीभूतः नवत्वं प्राप्तः परमेशनिदेशतः परमेश्वराज्ञया प्रबुद्धः जागरितः सन् स्निग्धमारुतप्रत्यग्रसौरालोककृतेषु प्रातःसमीरणेन नवसूर्य्यालोकेन च कृतेषु सम्भाषितेषु उषायाः हर्षदप्रत्यभिवादेषु आनन्दवर्द्धनप्रत्यभिवादनमध्ये कृतज्ञहृदयः स परं प्रभुं स्तुयात् स्तुत्या सम्भावयेत् ।

४ । उपविश्येति । आसने उपविश्य जानूपरि अथवा दण्डवत् स्थितः असौ गृही शंसेत् । किं शंसेत् ? अहो परममङ्गल मङ्गलालय परमेश्वर, धन्यः धन्यः । अद्य

यथैवात्मा तथा देहो व्यायामं खल्वपेक्षते ।
अतो विश्वासवान् भक्त्या दिनस्य कतिचित् क्षणान् ॥
नियुञ्जीत मिते, तत्र शस्तं प्रातस्तु सर्व्वथा ।
पेश्यो बलयुताः शुद्धानिलानुश्वसनं यतः ॥
शोणिताव्याहतगतिर्बलस्वास्थ्यविवर्द्धनम् ॥ ५ ॥
उपेक्षया शरीरस्यात्मनिवासमुपेक्षते ।
उल्लङ्घते च स विधिं परमेशप्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥
स्वास्थ्यानां विधयः सर्व्वे विधयः परमेशितुः ।
यस्तानुल्लङ्घते दण्डं सहते सोऽपराधजम् ॥ ७ ॥

अन्यतमं दिनं द्रष्टुम् अहम् जीवामि । माम् आश्वासस्व आशीर्युक्तं कुरु, नयस्व सत्पथे परिचालय, यतः अयं दिवसः धर्म्मशान्तिदः स्यात् तत्सत्परिवर्द्धको भवेत् ।

५। व्यायामकर्त्तव्यतामाह यथेति । यथा एव आत्मा तथा देहः व्यायामं परिचालनं खलु निश्चितम् अपेक्षते, अतः विश्वासवान् भक्त्या भक्तिपूर्व्वकम् न तु पशुवत् दिनस्य कतिचित् क्षणान् मिते परिमिते व्यायामे नियुञ्जीत नियुक्तान् कुर्व्वीत । तत्र व्यायामे प्रातस्तु सर्व्वथा शस्तं प्रशस्तकालः । यतो व्यायामात् पेश्यः बलयुताः वर्द्धितशक्तिकाः शुद्धानिलानुश्वसनं फुप्फुसेन विशुद्धवायुपरिग्रहः, शोणिताव्याहतगतिः शोणितस्य सर्व्वदेहप्रसरणे गतिसाधनम्, बलस्वास्थ्यविवर्द्धनं शारीरबलस्य स्वास्थ्यस्य उन्नतिः । एतान्यस्य फलानि भवन्तीत्यर्थः ।

६। उपेक्षां निन्दति उपेक्षयेति । शरीरस्य उपेक्षया तदकरणेन आत्मनिवासं जीवस्य वसतिभूमिम् उपेक्षते उपेक्षितां करोति । न केवलं तत्, स व्यक्तिः परमेशप्रतिष्ठितं विधिं नियमनिचयम् उल्लङ्घते उत्क्रामति ।

७। विधिलङ्घनदोषमाह स्वास्थ्यानामिति । सर्व्वे स्वास्थ्यानां विधयः नियमाः परमेशितुः परमेश्वरस्य विधयः । यः जनः तान् विधीन् उल्लङ्घते उत्क्रामति, सः अपराधजं दण्डं सहते, तज्जनितदण्डभोगं करोति ।

धन्यो विश्वासवान् सोऽयं यतः क्षुद्रे महत्यपि।
सेवतेऽत्र प्रभुन्तस्य देहात्मघटितान् पुनः॥
नित्यजीवनसंपृक्तान् स्वास्थ्यसम्बन्धिनोऽथवा।
निदेशान् पालयत्येष सम्यक् सत्यसमाहितः॥ ८॥
प्रातः संवादपत्राणि पठित्वातिप्रयोजनम्।
साधयित्वाथ कार्य्यञ्च स्नायाद्भक्त्यान्वहं गृही॥ ९॥
प्रत्यहं साधयेत् स्नानं मार्ज्जनं चात्मनः स च।
नद्यां वा दीर्घिकायां वा धारायन्त्रैरथालये॥ १०॥
जलं परिष्कृतं स्वास्थ्यकरं भवतु नित्यशः।
अन्यथा स्यात्तव स्नानं न शिवन्त्वशिवं महत्॥ ११॥

८। तदनुसरणक्षमजनमाह धन्य इति। सोऽयं विश्वासवान् धन्यः। यतः एष सम्यक् सत्यसमाहितः क्षुद्र महति अपि विषये अत्र प्रभुं परमेश्वरं सेवते भजति। तस्य प्रभोः देहात्मघटितान् देहात्मसम्बन्धिनः नित्यजीवनसंपृक्तान् अनन्तजीवनघटितान्, अथवा स्वास्थ्यसम्पर्कीयान् निदेशान् पालयति यथायथं रक्षति।

९। प्रातरिति। प्रातः संवादपत्राणि दैनिकसंवादलिपिसाधनानि पठित्वा अथ प्रयोजनं कार्य्यञ्च साधयित्वा अन्वहं प्रत्यहं गृही भक्त्या स्नायात् स्नानं कुर्य्यात्।

१०। प्रत्यहमिति। स च नद्यां दीर्घिकायाम् अथवा गृहे धारायन्त्रैः जल-निर्झरणयन्त्रैः प्रत्यहं स्नानं साधयेत् आत्मनः मार्ज्जनञ्च कुर्य्यात्।

११। जलमिति। नित्यशः अविच्छेदेन जलं परिष्कृतं निर्म्मलं स्वास्थ्यकरं सुस्थताजनकं भवतु। तद्विरहे दोषमाह, अन्यथा तव स्नानं न शिवं मङ्गलकरं स्यात्, तु किन्तु महत् अशिवम् अमङ्गलकरं भवेत्।

यावन्मलिनतां त्यक्त्वा शुद्धवासयोग्यताम् ।
यात्यङ्गमार्ज्जनीयोगात्तावन्मृज्याः कलेवरम् ॥ १२ ॥
शिरोऽभ्यङ्गं विधायाभिषिञ्च वारि सुशीतलम् ।
तस्योपरि तु शैत्याय नवीभावाय तस्य च ॥ १३ ॥
एवं स्नानं भवेत्तुभ्यं द्वेधा तच्छिवदं परम् ।
हरेन्मालिन्यमुष्माणं यच्छेत्पावित्र्यनूतते ॥ १४ ॥
सत्यं स्नानञ्चाभिषेकोऽवगाहोऽवभृथः शुचिः ।
स्मरैतत् सततं सम्यक् परमेश्वरसन्तते ॥ १५ ॥
पूजालयमनु स्नानागारं मानय तत् सदा ।
तत्कुण्डेषु च पावित्र्यं स्तुतिर्वसतु वारिषु ॥ १६ ॥

१२ । यावदिति । यावत् कलेवरं देहः मलिनतां त्यक्त्वा मालिन्यं परिहाय शुद्धवासयोग्यतां विशुद्धं निर्म्मलं हृत् हृदयं तस्य वासे योग्यतां न याति प्राप्नोति, तावत् अङ्गमार्ज्जनीयोगात् मृज्याः मार्ज्जितं कुरु ।

१३ । शिरोऽभ्यङ्गमिति । शिरोऽभ्यङ्गं शिरसि तैलाभ्यञ्जनं विधाय तस्य शिरस उपरि सुशीतलं वारि शैत्याय शीतलतासाधनाय नवीभावाय अभिषिञ्च अभिषिक्तं कुरु ।

१४ । स्नानफलमाह एवमिति । एवम् एवम्प्रकारेण तत्स्नानं तुभ्यं द्वेधा परं शिवदं भवेत् । किन्तद्द्वयम् ? मालिन्यं मलिनताम् उष्माणं, पावित्र्यनूतते पवित्रतां नूतनतां नवीभूततां च यच्छेत् ।

१५ । स्नानस्य महत्त्वमाह सत्यमिति । सत्यं परमार्थभूतं स्नानम् अभिषेकः परमात्मलाभोपायभूतस्नानविशेषः, अवगाहश्च जलावगाहनञ्च अवभृथः पवित्रव्यापारः, हे परमेश्वरसन्तते सततं नित्यमेतत् स्मर स्मृतिविषयं कुरु ।

१६ । ततः स्नानागारसम्माननमाह पूजालयमिति । तत् तस्मात् पूजालयम् अनु सदा स्नानागारं मानय तत्सदृशव्यवहारास्पदं कुरु । तत्कुण्डेषु तस्य स्नानागारस्य कुण्डेषु पावित्र्यं पवित्रता वारिषु स्तुतिः परमेश्वरस्तवादश्च वसतु ।

सम्भाषय जलं नित्यं सादरं भक्तिपूर्व्वकम् ।
स्वीकुर्य्यस्य मलहरे गुणेऽन्तःशुद्धिसूचनम् ॥
एवं देहमन्दिरेऽस्मिन् नीचे कृतार्थतात्मनः ।
त्वया समुपलभ्येत प्राचीने नूतनं प्रभोः ॥
वेदं मदीययास्थापादयात्र पूर्णतां पुनः ॥ १७ ॥
सलिले विमलं ज्योतिः पश्य त्वं परमात्मनः ।
मातेवापः समायान्तु मार्ष्टुं त्वां शोधितुं पुनः ॥ १८ ॥
ऋग्वेदोक्तञ्च सूक्तं त्वं स्मर पूर्व्वैः प्रकल्पितम् ।

"आपोऽस्मान् मातरः शुन्धयन्तु
* * * * * * * * * * * ।
विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः
उदिदाभ्यः शुचिरा पूता एमि ॥" १९ ॥

१७। वारिषु स्तुतिरिति परिस्फुटयितुमाह सम्भाषयेति। नित्यं प्रतिदिनं जलं सादरं भक्तिपूर्व्वकं सम्भाषय स्वागतीकुरु। अस्य मलहरे मालिन्यपरिहारके गुणे अन्तःशुद्धिसूचनं तत्प्रदर्शकनिदर्शनं स्वीकुरु। एवम् अस्मिन् नीचे अधमे देहमन्दिरे आत्मनः कृतार्थता कृतकृत्यता आशीरिति यावत् त्वया समुपलभ्यते समधिगम्यते। अत्र प्राचीने पुरातने वेदे अस्य प्रभोः नूतनं वेदं मदीयम गौरवान्वितं कुरु पूर्णतां पुनरापादय तस्य वेदस्येति शेषः।

१८। जले परमात्मसाक्षात्कारमाह सलिल इति। सलिले जले परमात्मनः परमेश्वरस्य विमलं निर्म्मलम् अत्युज्ज्वलं ज्योतिः त्वं पश्य, पुनः अपि च त्वां मार्ष्टुं मालिन्यं कर्तुं शोधितुं विशुद्धं कर्तुं मातेव आपः समायान्तु आगच्छन्तु।

१९। एतत् सम्भाषणमतीव प्राचीनमित्याह ऋग्वेदोक्तमिति। पूर्व्वैः पूर्व्वपुरुषैः प्रकल्पितं निबद्धम् ऋग्वेदोक्तं सूक्तं दशममण्डलीयं सप्तदशसूक्तं दशमीं ऋचमिति यावत्

पवित्रग्रन्थसम्बद्धं देवनन्दनसाधितम् ।
अभिषेकञ्च जोर्द्दाने पुण्ययुदाभुवि स्मर ॥
"दिनेषु तेषु जघटे यदीशा आगमत्तदा ।
जोर्द्दानसरिति प्राप्ताभिषेकः सलिलात्ततः ॥
उत्थाय सोऽञ्जसादर्शद्द्यौर्द्वैधाभवदन्तिके ।
कपोतमूर्त्त्या पूतात्मावातरत्तस्य चोपरि ॥
त्वं मे प्रियतमः पुत्रो यस्मिन् प्रीतोऽस्मि सन्ततम् ।
इति वाणी वदन्ती द्योरगमत्————————॥" २० ॥

इति गृह्य: ।

स्मर स्मरणविषयं कुरु । आपः मातरः अस्मान् शुन्धयन्तु पवित्रान् कुर्वन्तु । देवी देव्यः आपः विश्वं निखिलं हि रिप्रम् अविशुद्धिं प्रवहन्ति प्रवाहवेगेनापनयन्ति अपनयन्तु वा । आभ्यः अद्भ्यः शुचिः विशुद्धः पूतः पवित्रः उदेमि उद्गच्छामि । प्रथमः पादादनन्तरम् "घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्वि"ति पादस्यार्थो भाष्यान्तरे यदपि जलविषयक एवावगम्यते तथापि विस्पष्टार्थेऽन्यविषयकप्रतीतौ परित्यक्तः ।

२० । ईशान्तरगतशास्त्रान्तरप्रमाणमाह पवित्रेति । जोर्द्दाने तदाख्ये स्रोतसि पुण्ययुदाभुवि पवित्रायां युदाख्यायां भूमौ पवित्रग्रन्थसम्बद्धं न तु स्वकल्पनाप्र[illegible] निन्दनीयमिति यावत् देवनन्दनसाधितम् ईशासा निष्पन्नम् अभिषेकञ्च स्मर । किन्तत् पवित्रग्रन्थोक्तं तदेवाह दिनेष्विति । तेषु दिनेषु जघटे इदं सङ्घटितम्, यत् ईशाः तदा तत्समये आगमत् आगतवान् । जोर्द्दानसरिति प्राप्ताभिषेकः गृहीताभिषेकः ततः सलिलात् जलात् अञ्जसा तत्क्षणात् उत्थाय सः अदर्शत् । किमदर्शत् ? अन्तिके समीपे द्यौः अन्तरीक्षं द्वैधा अभवत् । तस्य च उपरि कपोतमूर्त्त्या पूतात्मा पवित्रात्मा अवातरत् अवतीर्णवान् । त्वं मे मम प्रियतमः पुत्रः यस्मिन् अहं सन्ततं नियतं प्रीतः अस्मि इति वदन्ती सुस्पष्टं भाषमाणा वाणी द्यौः अन्तरीक्षात् आगमत् आगतवती ।

इति गृह्य: ।

उपासना।

स्नात्वा मृष्ट्वा गृही वासो गृह्णीतोपासनोचितम् ॥ १ ॥
मलिनञ्चापवित्रञ्चेद्वासः पार्थिवचिन्तनम् ।
अप्यपवित्रामुद्दीप्यात्मानं बध्नाति संसृतौ ॥ २ ॥
शुद्धेन वाससा देवसाक्षात्कारोपयोगिना ।
सम्भावितात्मा प्रविश प्रभोः पूजागृहन्ततः ॥ ३ ॥
स्थाने स्वस्यासने नित्यमुपविष्टो भवात्र न ।
स्वेच्छाचारी परस्यानात्मभूतस्य समाविशन् ॥ ४ ॥

१। अधुनोपासनानियमान् वक्तुमाह स्नात्वेति। स्नात्वा स्नानं कृत्वा, मृष्ट्वा मार्जनं विधाय, गृही गृहस्थः उपासनोचितं वासः वस्त्रं गृह्णीत परिदध्यात्।

२। कथमेवं कुर्य्यात्तदाह मलिनमिति। चेत् यदि वासः वस्त्रं मलिनं अपवित्रञ्च भवतीति शेषः, तदा तत् पार्थिवचिन्तनम् ऐहलौकिकचिन्ताम् अपि च अपवित्राम् अपवित्रताम् उद्दीप्य उद्बोध्य आत्मानं संसृतौ संसारे बध्नाति तदधीनं करोति।

३। ततः किं कर्त्तव्यं तदाह शुद्धेनेति। ततः तस्मात् शुद्धेन पवित्रेण देवसाक्षात्कारोपयोगिना वाससा वसनेन सम्भावितात्मा आत्मानं तद्युक्तं कृत्वेत्यर्थः, प्रभोः परमेश्वरस्य पूजागृहं देवालयं प्रविश तस्मिन् प्रवेशं कुरु।

४। आसनविषयकनियममाह स्थान इति। स्थाने निर्द्दिष्टभूमौ स्वस्य आत्मनः आसने नित्यम् उपविष्टो भव। परस्य अन्यजनस्य अनात्मभूतस्य नित्यव्यवहारेण आत्मत्वमप्राप्नुवत् समाविशन् अत्र स्थानासनविषये न स्वेच्छाचारी यथेच्छाचारपरायणो भवेति शेषः।

सम्मानयासनं तत्र प्रीतिं वह च बन्धुवत्।
गण्योपासने सङ्गिवच्च यासि तन्नय॥ ५॥
आविश्य गृहवेदीं तां पतिः पत्नी पिता सुतः।
माता कन्या स्वसा भ्राता विशेत् स्वस्वासनेषु च॥ ६॥
निमन्त्रिता बान्धवाश्चेद्युञ्जीरन्नर्चने तदा।
उपविशेयुः पुरुषाः स्त्रियश्च पार्श्वयोः पृथक्॥ ७॥
आसनं परिगृह्याग्रे प्रणमेद्गृहदेवताम्॥ ८॥
उपासनां निर्व्वहेत गृही गाम्भीर्य्यमावहन्।
गृहोचितगिरा तत्तद्बुद्धप्रभावानुसारतः॥ ९॥

५। आसनस्यानुपेक्षणीयत्वमाह सम्मानयेति। आसनं सम्मानय मानास्पदं कुरु। तत्र प्रीतिं वह, बन्धुवत् उपासने सङ्गिवत् च गणय। यत्र यासि तत्र तत् आसनं नय। विदेशेऽपि दैनिकोपासनव्यवहृतमासनमेव व्यवहरेदित्यर्थः।

६। उपासकानामुपवेशनप्रकारमाह आविश्येति। तां गृहवेदीम् आविश्य पतिः पत्नी, पिता, सुतः पुत्रः, माता कन्या, स्वसा भगिनी, भ्राता च स्वस्वासनेषु विशेत् उपवेशनं कुर्य्यात्।

७। पतिपत्न्यादिव्यतिरिक्तानां तत्रागमने समुपवेशननियममाह निमन्त्रिता इति। अर्चने उपासने निमन्त्रिताः आहूताः बान्धवाः मित्राणि चेत् युञ्जीरन् योगं दद्युः, तदा पुरुषाः स्त्रियश्च पृथक् पार्श्वयोः स्वतन्त्राः भूत्वेत्यर्थः उपविशेयुः उपवेशनं कुर्य्युः।

८। उपवेशनानन्तरं प्रथमं कर्त्तव्यमाह आसनमिति। आसनं परिगृह्य उपवेशनं कृत्वा अग्रे गृहदेवतां परमेश्वरं प्रणमेत्।

९। अनन्तरमुपासनप्रणालीमारब्धुं प्रक्रमते उपासनामिति। गृही गृहस्थः गाम्भीर्य्यम् आवहन् आश्रित्य गृहोचितगिरा गृहस्थानां स्त्रीपुरुषाणाम् उपयोगिन्या भाषया तत्तद्बुद्धप्रभावानुसारतः तत्तज्जनानां बुद्धिः प्रभावश्च तदनुसारतः उपासनां निर्व्वहेत समापयेत।

आरभ्येतोद्बोधनेन गायेयुः पुरुषास्ततः ।
स्त्रीणां स्वरैरेकतानत्वापन्नैः स्तुतिप्रार्थनैः ॥ १० ॥
आराधना ततो यत्र स्वरूपाणि क्रमाद्विभोः ।
विवृतानि धृतान्यत्रा प्रदत्तगौरवाणि च ॥ ११ ॥
ततो ध्यानेन तान्यत्र पुण्ये परमपूरुषे ।
साक्षात्क्रियेरन्नेकत्र तूष्णीम्भावेन च क्षणम् ॥ १२ ॥
हृद्येवं तं प्रभुं दृष्ट्वा सर्व्वे निर्द्दिष्टप्रार्थनम् ।
मिलित्वोदीरयेयुस्ते तेष्वेकः क्रमयोगतः ।
अभावान् स्वस्य पापानि समुल्लिख्य च प्रार्थयेत् ॥ १३ ॥

१० । प्रारम्भिकाङ्गमाह आरभ्येति । उद्बोधनेन देवसाम्मुख्यसाधकेन वाक्यनिचयेन आरभ्येत । ततः उद्बोधनानन्तरं पुरुषाः स्त्रीणां स्वरैः एकतानत्वापन्नैः स्तुतिप्रार्थनैः गायेयुः गानं कुर्य्युः ।

११ । उद्बोधनसङ्गीतानन्तरमाराधनामाह आराधनेति । ततः तदनन्तरम् आराधना । तत्स्वरूपमाह यत्रेति । यत्र आराधनायां विभोः परमेश्वरस्य स्वरूपाणि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, शान्तं शिवमद्वैतम्, शुद्धमपापविद्ध"मित्युपनिषदुक्तानि क्रमात् विवृतानि बुद्धिग्राह्यतया व्याख्यातानि, श्रद्धा सत्यभावेन धृतानि हृद्यनुभूतानि, प्रदत्तगौरवाणि प्रख्यापितमहत्त्वानि । "सत्यं ज्ञानमनन्त"मित्यादि क्रमेणैव व्याख्या, केवलम् "आनन्दरूपममृतं शान्त"मिति मध्ये सर्व्वेषां स्वरूपाणां पर्य्यवसानस्थानत्वात् पर्य्यवसाने प्रख्यातव्यम् ।

१२ । आराधनानन्तरं ध्यानमाह तत इति । ततः आराधनानन्तरं ध्यानेन तानि स्वरूपाणि एकत्र अत्र पुण्ये परमपूरुषे क्षणं क्षणकालं व्याप्य तूष्णीम्भावेन साक्षात्क्रियेरन् साक्षादधिगन्तव्यानि सर्व्वैरिति शेषः ।

१३ । ध्यानानन्तरं साधारणप्रार्थनमाह हृदीति । एवं हृदि तं प्रभुं दृष्ट्वा ते सर्व्वे मिलित्वा निर्द्दिष्टप्रार्थनम् "असतो मा सद्गमये"त्याद्यनुरूपम् उदीरयेयुः । तेषु उपास-

द्वितीयस्य तु सङ्गीतस्यान्ते नामानि चेशितुः ।
उदीरयेयुस्त्राणानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ १४ ॥
ऋषीन् प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च श्रुतानि बहु मानयन् ।
महीययन् पौर्व्विकाणि ज्ञानानि वचनं पठेत् ॥ १५ ॥
ज्ञानानुरक्तिसारल्यभक्त्युत्साहेन प्रार्थनम् ।
न भारवत्त्वयत्नेन कुर्व्वीत तद्दिनस्य च ॥ १६ ॥
नवपुष्पसमं स्यात्तत् प्रत्यग्रं सुमनोहरम् ।
चिन्ताभावसमुच्छ्वासानुद्गिरन्नित्यनूतनान् ॥ १७ ॥

केषु एकः क्रमयोगतः परपरक्रमेण स्वस्य पापानि अभावांश्च समुल्लिख्य उद्दीप्य प्रार्थयेत् प्रार्थनां कुर्य्यात् ।

१४ । साधारणप्रार्थना व्यक्तिगतप्रार्थना तदन्तर्वर्त्तिसङ्गीतानन्तरं "नमोऽकिञ्चन-नाथाय"इत्यादि नामोच्चारणम्, तदेवाह द्वितीयस्येति । द्वितीयस्य सङ्गीतस्य तु अन्ते ईशितुः परमेशस्य नामानि उदीरयेयुः । कथम्भूतानि त्राणानि परित्राणसाधकानि प्रियाणि मधुराणि च । एतानि विशेषणानि उदीरणहेतुद्योतकानि ।

१५ । प्रवचनपाठमाह ऋषीनिति । पौर्व्विकाणि पुराकालमनागतानि ज्ञानानि महीयथन् महिमान्वितानि कुर्व्वन्, प्राच्यान् प्रतीच्यान् पाश्चात्यान् ऋषीन् श्रुतानि तत्त-द्ग्रन्थानि च बहु मानयन् सम्मानयन् वचनं प्रवचनं पठेत् गृहीति शेषः ।

१६ । प्रवचनपाठानन्तरं प्रार्थनमाह ज्ञानेति । न भारवत् यत्नेन, तु किन्तु ज्ञानानुरक्तिसारल्यभक्त्युत्साहेन तत्तत्सम्पन्नतया तद्दिनस्य प्रार्थनञ्च कुर्व्वीत ।

१७ । किम्भूतं तत् प्रार्थनं स्यात्तदेवाह नवेति । तत प्रार्थनं नवपुष्पसमं प्रत्यग्रं नवीनं सुमनोहरम् हृदयाकर्षकं नित्यनूतनान् चिन्ताभावसमुच्छ्वासान् उद्गिरत् तत्त-त्प्रकाशकमिति शेषः स्यात् । नैकविधा, किन्तु नित्यौज्ज्वल्यशालिका नवनवभावादिसम्पन्ना, नित्यनूतना प्रार्थनात्मकं स्यादिति फलितार्थः ।

आशीर्व्वचनसङ्गीतानन्तरं प्रणमेद्भुवि।
सम्भाषयन् धन्यवादैरनुग्रहाय तं प्रभुम् ॥ २४ ॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयध्वं मुदा ततः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोपासना।

वन्दनायां स्तुतौ प्रार्थनेषु च तत्र ईशितुः परमेश्वरस्य अनुग्रहं सर्व्वे अलमत्यर्थं आ-भुञ्जते, परात्मानुध्यानेन तत्प्रेरणया तेषाम् आत्मा सद्धिमान् भवति।

२४। अनन्तरमाशीर्व्वचनादिकमाह आशीरिति। आशीर्व्वचनसङ्गीतानन्तरं अनुग्रहाय तत्कृतानुग्रहार्थं धन्यवादैः सम्भाषयन् तं प्रभुं भुवि प्रणमेत्।

२५। शान्तिवचनमाह शान्तिरिति। ततः तदनन्तरं मुदा हर्षेण शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयध्वम्।

ब्रह्मोपासना।

आहारः।

चेदश्नीथाच पशुवत् किन्नोदरपरायणाः।
यूयं पुष्टाङ्गवृषभा मांसादाः श्वापदा इव ॥ १ ॥
ये चोदरपराः सत्यं पार्थिवाहारभोजिनः।
अनन्तजीवनं साक्षाद्भोज्यान्यध्यात्मदर्शिनाम् ॥ २ ॥
धन्यास्ते परमेशाय पिबन्त्यश्नन्ति ये पुनः।
देवत्वमनुपश्यन्ति दैनिकाहारवस्तुषु ॥ ३ ॥
सत्यमन्नञ्च पानीयं देवत्वानुगुणं हि ये।
नाम्नेशस्य पिबन्त्यश्नन्त्याप्नुयुस्ते विमोचनम् ॥ ४ ॥

१। उपासनानन्तरमाहारविधिं वक्तुमाह चेदिति। चेत् यदि पशुवत् अश्नीथ, किं न यूयम् उदरपरायणाः? यूयं पुष्टाङ्गवृषभाः, मांसादाः मांसभक्षकाः श्वापदाः हिंस्रजन्तवः इव।

२। उदरपरायणानामध्यात्मदर्शिनाञ्च भेदमाह येति। ये च उदरपराः उदरपूरणमात्राकाङ्क्षिणः सत्यं यथार्थतः ते पार्थिवाहारभोजिनः, ऐहलौकिकैन्द्रियभोग्यपदार्थाशिनः। अध्यात्मदर्शिनां भोज्यानि अन्नानि साक्षात् अनन्तजीवनम्।

३। अध्यात्मदर्शिनां कृतार्थतामाह धन्या इति। परमेश्वराय परमेशार्थं ये पुनः अश्नन्ति पिबन्ति, दैनिकाहारवस्तुषु देवत्वं देवभावं तदधिष्ठानम् अनुपश्यन्ति, ते धन्याः।

४। अन्नादीनां देवत्वानुगुणत्वमाह अन्नमिति। सत्यं सत्यतः अन्नं पानीयञ्च देवत्वानुगुणं देवत्वगुणसम्पृक्तम्। ये ईशस्य परमेश्वरस्य नाम्ना पिबन्ति अश्नन्ति, ते विमोचनं मुक्तिम् आप्नुयुः।

चार्व्वाका इव मा भूत भोज्यपानेषु संरताः।
पिवन्त्यश्नन्ति मोदन्ते ये विनाशाय केवलम् ॥ ५ ॥
भोजनागारकुटीरः प्रमत्तानान्तु जातुचित्।
इष्टानुरागिन् मा भूत्ते भोजनस्थानमश्नताम्।
विश्वासिनामीश्वरस्य भोज्यान्येष हि मन्दिरम् ॥ ६ ॥
अभिषेकाय ते स्नानागारं कुटीर एष ते।
भोजनाय च पानाय चरितानां महात्मनाम्।
सुपवित्रतमौ ह्येतौ ज्ञेयावतोऽपरिष्कृतः।
एको नाप्यनयोर्देवाधिष्ठानवर्ज्जितो भवेत् ॥ ७ ॥
स्तुत्युक्तं नियतं ह्यत्र स्मर प्रवचनन्त्विदम्।
"अश्नीथ वाथ पिवथ कुरुध्वे वाथ यत्ततः।

५। केवलं भोजनपरायणा मा भूतेत्याह चार्व्वाका इति। चार्व्वाकाः भोजनपरायणा ईश्वरविमुखा इव भोज्यपानेषु संरताः मा भूत। ये चार्व्वाकाः केवलं विनाशाय पिवन्ति, अश्नन्ति, मोदन्ते। अश्नान पिव मोदस्व इति चार्व्वाकाणां मतम्।

६। भोजनागारस्य मन्दिरवत् पवित्रस्थानत्वमाह भोजनेति। हे इष्टानुरागिन्, इष्टे परमेश्वरे अनुरागयुक्त गृहस्थ, ते तव भोजनागारकुटीरः जातुचित् कदाचित् प्रमत्तानां पानोन्मदानान्तु भोजनस्थानं मा भूत्। एष कुटीरः ईश्वरस्य भोज्यानि तत्प्रदत्तान्नानि अश्नतां विश्वासिनां मन्दिरं हि भवत्विति शेषः।

७। कथं तस्य पवित्रस्थानत्वं तदेवाह अभिषेकायेति। ते तव स्नानागारम् अभिषेकाय, एष ते कुटीरः भोजनागारकुटीरः महात्मनां महाजनानां चरितानां पानाय भोजनाय च। एतौ स्नानागारभोजनागारकुटीरौ सुपवित्रतमौ ज्ञेयौ, अतः अनयोः एकः अपि न अपरिष्कृतः देवाधिष्ठानवर्ज्जितः भवेत्। एवं तौ रचेत् यथा देवाधिष्ठानं तत्र सर्व्वेऽनुभवेयुः।

यूयं कुरुध्वं तत् सर्व्वं महिम्ने परमेशितुः" ॥ ८ ॥
उपासनान्ते प्रविशेत् पवित्रं भोजनालयम् ।
गृहस्थः सपरीवारो भावैः प्रवचनोचितैः ॥ ९ ॥
उपविश्यासने स्वे स्वे नमेयुस्तामगोचरीम् ।
भक्त्यान्नदायिनीं सर्व्वे, स एवं वाचयेत्ततः ॥ १० ॥
अन्नं ह्युपस्थितं देव आशिषा विनियोजय ।
अनुगृहाण यदिदं पुनात्वस्मान् तवानुगान् ॥ ११ ॥
असंस्कृतमपूतञ्च स्पृशेन्नान्नं कदाचन ।
देवस्पर्शविशुद्धान्नमश्नीयाद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥ १२ ॥
केवलं प्रार्थनामन्त्रोच्चारणं न तु पश्यतु ।
पोषणशक्तिरूपेण प्रभुस्तान्ने प्रतिष्ठितम् ।

८। ईश्वरार्पणेन सर्व्वं कर्त्तव्यमित्याह शुत्युक्तमिति। शुत्युक्तम् दृष्टं प्रवचनं नियतं स्मर। किन्तत्? यूयम् अश्नीथ भोजनं कुरुथ वा पिबथ पानं कुरुथ, कुरुध्वे कर्म्म वा सम्पादयथ, तत् सर्व्वं परमेशितुः ईश्वरस्य महिम्ने कुरुध्वम्।

९। एतत्प्रवचनप्रयोगमाह उपासनान्त इति। उपासनान्ते प्रवचनोचितैः भावैः गृहस्थः सपरीवारः पवित्रं भोजनालयं प्रविशेत्।

१०। सर्व्वांशे प्रणाममाह उपविश्येति। स्वे स्वे आसने उपविश्य भक्त्या ताम् अगोचरीम् अन्नदायिनीं सर्व्वे नमेयुः नमस्कुर्य्युः। ततः नमस्कारानन्तरं स गृही एवं वाचयेत्।

११। अन्नमिति। हे देव, उपस्थितम् अन्नम् आशिषा विनियोजय आशीर्युक्तं कुरु, अनुगृहाण अनुग्रहं कुरु, यत् इदम् अस्मान् तव अनुगान् पुनातु पवित्रान् करोतु।

१२। भक्ष्यमभक्ष्यमाह असंस्कृतमिति। असंस्कृतम् अपूतम् च अन्नम् कदाचन न स्पृशेत्। भक्तिपूर्व्वकं देवस्पर्शविशुद्धान्नम् प्रभुभूततदधिष्ठानमन्नम् अश्नीयात् खादेत्।

निदर्शनञ्च भोज्यस्योच्चतमस्यात्मनस्तथा ॥ १३ ॥
अत्रे तिष्ठाम्यहमिति प्रभोर्वाणीं शृणोत्वसौ ॥ १४ ॥
कालतो ध्वनितां वाणीमृषीणां शृणु तत्र तम्।
पुत्रं स्मर परेशस्य जीवनं तस्य भक्षय ॥
तस्य मांसेन मांसञ्च शोणितेन च शोणितम्।
कुरु यन्नित्यकालं हि वयं त्वयि वसाम च ॥ १५ ॥
अश्नानान्नं सुखन्त्वश्नात्युच्छिष्टरसान् यथा।
अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम च साधुताम्।
अश्नात्वानन्दमृषिषु परे चिनोतु जीवनम् ॥ १६ ॥

१३। अथ भगवदधिष्ठानदर्शनमाह केवलमिति। न केवलं प्रार्थनामन्त्रोच्चारणं तु किन्तु पीयूषमन्निरूपेण प्रभुम् अत्र प्रतिष्ठितञ्च पश्यतु। तथा आत्मनः उच्चतमस्य भोज्यस्य निदर्शनञ्च पश्यतु। पुण्यादिकं हि आत्मनो भोज्यम्, अन्नं तन्निदर्शनं भवत्विति फलितार्थः।

१४। तत्रेश्वरवाणीश्रवणमाह अत्रेति। अहम् अत्र तिष्ठामीति प्रभोः परमेश्वरस्य वाणीम् असौ गृही शृणोतु।

१५। अन्नपानेन पुत्रत्वापादानमाह कालत इति। कालतः प्रवहतः कालात् ध्वनिताम् ऋषीणां वाणीं शृणु। तेषां वाणीमाह तत्रेति। तत्र अन्ने परेशस्य परमेश्वरस्य तं प्रसिद्धं पुत्रं महर्षीशासं स्मर स्मरणविषयं कुरु। तस्य जीवनं भक्षय। तस्य मांसेन च मांसं शोणितेन च शोणितं कुरु, यद् यस्मात् वयम् ऋषयश्च नित्यकालं हि त्वयि वसाम। तस्य रक्तमांसेन रक्तमांसत्वे वयं त्वयि निवस्तुमवकाशं लभामहे इति तेषां तथा भणनम्।

१६। पुण्यादिसञ्चयमाह अश्नानेति। अन्नं त्वम् अशान। सुखं यथा उच्छिष्टरसान् अश्नाति तथा अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम साधुताम् आनन्दञ्च अश्नातु। परे परमेश्वरे ऋषिषु जीवनं शाश्वतमिति शेषः चिनोतु सञ्चितं करोतु।

एवमौदरिकाहारी न गृहे स्यात् परेशितुः ।
प्रातःसन्ध्याशनन्तत्र भवेदध्यात्मभोजनम् ॥ १७ ॥
एवमात्मानमात्मा हि पिबत्यश्नाति तेन तु ।
महाजनोपदिष्टेन श्रुत्यातिमानितेन च ॥ १८ ॥
मितव्यय-मिताचार-स्वास्थ्यतत्त्वानुसारतः ।
गृहस्थानां भोजनानि नियम्यानि च कृत्स्नशः ॥ १९ ॥
सर्व्वविधामिताचारं त्यज त्वद्भोजनव्ययः ।
आयान्नियमितादत्र कदाचिन्नातिरिच्यताम् ॥ २० ॥
मिताचारपरः स्यास्त्वं सुरां जातु न संस्पृश ।
विषमेषा त्वदर्थञ्च मृत्युश्च प्रतिवासिने ॥ २१ ॥

१७। एवमिति। एवं परेशितुः परमेश्वरस्य गृहे औदरिकाहारी न स्यात्। तत्र प्रातःसन्ध्याशनम् अध्यात्मभोजनं भवेत्।

१८। अध्यात्माहारमाह एवमिति। एवं महाजनोपदिष्टेन श्रुत्या शास्त्रेणातिमानितेन तेन पूर्व्वोक्तेन यथा आत्मा हि आत्मानम् अश्नाति पिबति।

१९। भोजननियममाह मितव्ययेति। मितव्ययश्च मिताचारश्च स्वास्थ्यतत्त्वञ्च तेषामनुसारतः गृहस्थानां भोजनानि कृत्स्नशः नियम्यानि। न तानि स्व कदाचिदतिक्रमेदिति भावः।

२०। संक्षेपेणोक्तं मिताचारादिकं परिस्फुटयितुमाह सर्व्वेति। सर्व्वविधामिताचारं सर्व्वप्रकारम् अपरिमिताचारं त्यज परिहर। त्वद्भोजनव्ययः तव आहारव्ययः कदाचित् अत्र नियमितात् आयात् न अतिरिच्यताम् अतिरिक्तो भवतु।

२१। मिताचारेति। मिताचारपरः स्याः, जातु कदाचित् त्वं सुरां न संस्पृश। त्वदर्थम् एषा सुरा विषम्, प्रतिवासिने प्रतिवेशिजनाय मृत्युः। अतः सर्व्वथा तत्संस्पर्शपरिहारः।

यदाश्नीथाप्रसन्नेन सुखेनाश्नीथ नो पुनः ।
प्रसन्नेन तु भावेन वक्त्रेण स्मितशोभिना ॥ ३० ॥
आमोदभावजनकालापास्तत्र भवन्तु च ।
सद्भावास्त्वतिरिच्यन्तामाहारसमये तदा ॥ ३१ ॥

इत्याहारः ।

३० । भोजनोचितभावमाह यदेति । यदा यूयम् अश्नीथ, अप्रसन्नेन सुखेन नो अश्नीथ, तु किन्तु प्रसन्नेन भावेन स्मितशोभिना वक्त्रेण सुखेन ।

३१ । आमोदेति । तत्र भोजनकाले आमोदभावजनकालापाः भवन्तु । तदा आहारसमये सद्भावास्तु अतिरिच्यन्ताम् अतिशयेन सन्तु ।

इत्याहारः ।

कर्म्म ।

विश्रम्य स क्षणं गच्छेत् कार्य्यस्थल्यां गृही ततः ॥ १ ॥
वाणिज्ये व्यवसाये वा परकार्य्येऽथवा पुनः ।
वेतनेन नियुक्तोऽयं कालोपरक्षको भवेत् ॥ २ ॥
कृतार्थत्वनिदानं हि कालसंरक्षणं सदा ।
तल्लङ्घनं विभुदृष्ट्या सत्यस्य विधिलङ्घनम् ॥ ३ ॥
परमेशं स्मर त्वं प्राक् कार्य्यारम्भात् तवान्वहम् ॥ ४ ॥
प्रलोभनानि दुःखानि परीक्षा विपदः पुनः ।
बहुलानीह कार्य्येषु प्रतियोद्धुं क्षमो न तु ॥
विना विश्वासवन्तं हि तान्यस्मिन् परमेश्वरे ॥ ५ ॥

१ । आहारानन्तरं कर्म्म, तत्तु विश्रामानन्तरमित्याह विश्रम्येति । क्षणं क्षणकालम् आहारानन्तरं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा स गृही कार्य्यस्थल्यां कार्य्यक्षेत्रे गच्छेत् ।

२ । कालरक्षणमाह वाणिज्य इति । वाणिज्ये व्यवसाये स्वकृतानुष्ठाने वा, अथवा पुनः परकार्य्ये वेतनेन नियुक्तः अयं गृही कर्म्मप्रवृत्तौ कालोपरक्षको निर्द्दिष्टसमयसंरक्षणपरो भवेत् ।

३ । कालरक्षणफलं तल्लङ्घनदोषञ्चाह कृतार्थत्वेति । सदा कालसंरक्षणं निर्द्दिष्टसमयप्रतिपालनं हि कृतार्थत्वनिदानम् । तल्लङ्घनं कालसंरक्षणलङ्घनं विभुदृष्ट्या ईश्वरदृष्ट्या सत्यस्य विधिलङ्घनम् इच्छापूर्व्वकं सत्यस्य नियमातिक्रमणम् ।

४ । ईश्वरानुस्मरणपूर्व्वकं कार्य्यारम्भमाह परमेशमिति । तव कार्य्यारम्भात् प्राक् अन्वहं प्रतिदिनं त्वं परमेशं स्मर ।

५ । परमेश्वरस्मरणस्य प्रयोजनमाह प्रलोभनानीति । इह कार्य्येषु प्रलोभनानि

अहो गर्व्वित संसारिन् सङ्कुले कार्य्यसागरे ।
बहवो यत्र मज्जन्ति कर्णधारः स्वयं भवेः ॥ ६ ॥
आयव्ययविधानञ्च वाणिज्यं कृषिकर्म्म च ।
चिकित्सा विधिजातञ्च शिक्षा संस्करणं पुनः ॥
कलाः शिल्पादिकं तत्र प्राज्ञः किं त्वं परादहो ।
गणनालिपिवित्तस्मात् गृहस्थो वेति ते मतिः ॥ ७ ॥
सौभाग्यञ्च धनं किन्त्वं विना देवसहायताम् ।
अर्ज्जितुं सुक्षमश्चैकामपि क्षुद्रां वराटिकाम् ॥
मूलधने निवेष्टुञ्च प्रभोः शक्तिमनाश्रयन् ॥ ८ ॥

दुःखानि परीक्षाः विपदः पुनः बहुलानि । अस्मिन् परमेश्वरे विश्वासवन्तं विना हि तानि प्रतियोद्धुं न तु क्षमः ।

६ । ईश्वरसहायतां विना स्वाहसमाश्रितान् निर्भर्त्सयति अहो इति । अहो गर्व्वित संसारिन्, सङ्कुले विपदाकुले कार्य्यसागरे यत्र बहवो मज्जन्ति निमग्ना भवन्ति तत्र स्वयं कर्णधारः भवेः भवितुं साहसवान् ?

७ । तादृशजनस्य गर्व्वं दर्शयति आयेति । आयव्ययविधानम् आयव्ययनिरूपणविधिः, वाणिज्यं, कृषिकर्म्म, चिकित्सा, विधिजातम्, देशसंरक्षणशासनसमूहः, शिक्षा विद्योपदेशः, संस्करणं देशसंस्कारः, कलाः शिल्पादिकम्, तत्र शास्त्रेषु कर्म्मसु च किं त्वं परात्परमेश्वरात् प्राज्ञः अधिकज्ञानसम्पन्नः । तस्मात् परमेश्वरात् गणनालिपिवित् गृहस्थो वेति ते मतिः किमिति शेषः ।

८ । ईश्वरसहायतां विना न किमपि कर्त्तुं क्षम इत्याह सौभाग्यमिति । धनं सौभाग्यञ्च किं त्वं देवसहायतां विना अर्ज्जितुं सुक्षमः ? प्रभोः शक्तिम् अनाश्रयन् आश्रितामकुर्व्वन् एकाम् अपि क्षुद्रां वराटिकां मूलधने निवेष्टुञ्च किं सुक्षम-इति शेषः ।

अविश्वासकृतं मोहं दूरे निरस्य विश्वस ।
वैषयिकेषु कार्य्येषु प्रभोः पथप्रदर्शनम् ॥
विना चेन्मज्जसि त्वां सा विषयासक्तिराक्षसी ।
ग्रसिता ह्यनयो मिथ्या क्रोधो लोभश्च कल्मषम् ॥
विविधश्चेन्द्रियासक्तिस्तत्प्रवाहेषु निक्षिपेत् ।
असह्यवेगवत्सु त्वां संनयेन्मृत्युसन्निधौ ॥ ९ ॥
अतो ज्ञानबलार्थं त्वं कुरु निर्भरमात्मनः ।
प्रभोरुपरि जटिले गुरौ संप्रश्नसन्नये ॥
तस्य संमन्त्रणं नित्यमन्विष्य विनयेन च ॥ १० ॥
कुर्व्वीथाः किं कथं तत् स प्रभुर्व्वक्ष्यति तत्त्वतः ।
योऽसौ पिता प्रार्थनास्ते शृणोति निखिलां स तु ॥
विपत्काले परीक्षायां त्यक्ष्यति त्वां न जातुचित् ॥ ११ ॥

९। विनाशाशङ्कया अविश्वासपरित्यागकर्त्तव्यतामाह अविश्वासेति। अविश्वासकृतम् अविश्वासजनितं मोहं दूरे निरस्य निराकृत्य विश्वस विश्वसिहि। किं विश्वस्यात्? प्रभोः पथप्रदर्शनं विना चेत् यदि वैषयिकेषु कार्य्येषु मज्जसि सा विषयासक्तिराक्षसी त्वां ग्रसिता ग्रस्तं कर्त्री ; अनयः मिथ्या क्रोधः लोभः विविधं कल्मषं पापम् इन्द्रियासक्तिश्च असह्यवेगवत्सु तेषां प्रवाहेषु निक्षिपेत्, त्वां मृत्युसन्निधौ संनयेत्।

१०। कर्त्तव्यतामाह अत इति। अतः ज्ञानबलार्थम् ज्ञानार्थं बलार्थं च त्वम् आत्मनः प्रभोः उपरि निर्भरं कुरु। जटिले गुरौ संप्रश्नसन्नये संप्रश्नसमूहे नित्यं तस्य परमेश्वरस्य संमन्त्रणं विनयेन अन्विष्य अनुसन्धेहि।

११। प्रभोर्मन्त्रणाया अवश्यलभ्यत्वमाह कुर्व्वीथा इति। किं कथं कुर्व्वीथाः तत् तत्त्वतः स प्रभुः वक्ष्यति। कथं वक्ष्यति? योऽसौ पिता परमेश्वरः ते तव निखिलां

यत् कार्य्यं ते, नियुक्तो वा यत्र, त्वत्प्रभुरीश्वरः।
तस्य दासस्तदादेशान्निर्व्वहेथा हि केवलम् ॥ १२ ॥
गृहे वा विपणौ कोषागारे वा वणिगालये।
पण्योत्पादनशालायां पर्य्यवेक्षणवेश्मसु ॥
सभाकुट्टिमके मानक्षेत्रे वा स्मर तच्चिरम्।
पुण्यस्थानं हि यत्र त्वं नियुक्तः कुरुषे प्रभोः ॥
दृष्ट्यधीनश्च पुण्यं तत् कर्म्म यो विद्यते पुरः ॥ १३ ॥
न केवलं हि तत् स्थानं पुण्यं कर्म्म च येन च।
साध्यते तत् साधनेन पवित्रं तत् प्रमण्यताम् ॥ १४ ॥

प्रार्थनां शृणोति, स तु त्वां विपत्काले विपदां समये परीक्षायां परीक्षामध्ये न जातुचित् कदाचित् त्यक्ष्यति।

१२। ईश्वरस्यैव सर्व्वत्र प्रभुत्वमाह यदिति। यत् ते तव कार्य्यं, यत्र वा त्वं नियुक्तः, त्वत्प्रभुः तव प्रभुः ईश्वरः, तस्य त्वं दासः। तदादेशात् तस्य ईश्वरस्य आदेशात् हि केवलं निर्व्वहेथाः निष्पादयेः।

१३। सर्व्वत्र ईश्वराधीनकार्य्यत्वं तेनैव च कृतार्थतामाह गृह इति। गृहे, विपणौ, पण्यशालायां, कोषागारे धनागारे, वणिगालये वाणिज्यागारे, पण्योत्पादनशालायां पण्यद्रव्यनिर्म्माणोत्पादनगृहे, पर्य्यवेक्षणवेश्मसु यन्त्रादिपर्य्यवेक्षणोपयोगिनिलयेषु, सभाकुट्टिमके मन्त्रणागृहे, मानक्षेत्रे भूपरिमाणभूमौ वा चिरं तत् पुण्यस्थानं स्मर यत्र त्वं नियुक्तः तस्य प्रभोः दृष्ट्यधीनश्च पुण्यं तत् कर्म्म कुरुषे यः प्रभुः पुरः विद्यते तव पुरोभागे वर्त्तते।

१४। येन च तत् कर्म्म साध्यते तदपि पुण्यमित्याह न केवलमिति। न हि केवलं तत् स्थानं कर्म्म च पुण्यं येन च साधनेन शस्त्रादिना तत् कर्म्म साध्यते तत्साधनं पवित्रं प्रमण्यताम्।

राज्ञां दण्डं स्वस्तिकादि वैद्यानां दूरवीक्षणम् ।
ज्योतिर्व्विदां स्थापतेयी कर्णी लेखकलेखनी ॥
मुद्राङ्कवर्णतूली च कर्म्मारानामयोघनः ।
तक्षणी सूत्रधाराणां क्षपकाणाञ्च कर्त्तनी ॥
अर्पितानि प्रभोः कार्य्ये पुनाति तानि स स्पृशन् ।
तद्गौरवाय तन्नाम्ना नित्यं ये भक्तिपूर्व्वकम् ॥
व्यवहरन्ति तान्यत्र धन्यास्ते पुरुषा भुवि ॥ १५ ॥
आलस्यसंरतो मा भूः प्रयत्नाध्यवसायवान् ।
परिश्रमी प्रभोः कर्म्म कुर्व्वन् पूर्णप्रमाणतः ॥ १६ ॥
कर्म्मावहेलते वाथादिष्टान्न्यूनं करोति च ।
आलस्यार्थे स किं दण्डं नोपभुञ्जीत निश्चितम् ॥
उपयुक्तो वेतनाय श्रमी निद्राति योऽलसः ।
स स्तेनो हरते भोज्यद्रव्याणि तु प्रभोर्गृहात् ॥ १७ ॥

१५ । साधनान्याह राज्ञामिति । राज्ञां दण्डम्, वैद्यानां चिकित्सकानां स्वस्तिकादिशास्त्रविशेषाः, ज्योतिर्व्विदां दूरवीक्षणम्, स्थापतेयी कर्णी, लेखकानां लेखनी, मुद्राङ्कतां वर्णतूली, कर्म्माराणां लौहकर्म्मकाराणाम् अयोघनः, सूत्रधाराणां तक्षणी, क्षपकाणां कर्त्तनी शस्यच्छेदनशस्त्रम्, तानि सर्व्वाणि साधनानि प्रभोः कार्य्ये अर्पितानि, स प्रभुः स्पृशन् पुनाति पवित्राणि करोति । ये जनाः भक्तिपूर्व्वकं तानि साधनानि तद्गौरवाय तस्य प्रभोः गौरवाय तन्नाम्ना व्यवहरन्ति ते पुरुषा भुवि धन्याः ।

१६ । आलस्यपरिहारमाह आलस्येति । आलस्यसंरतो मा भूः । प्रभोः कर्म्म पूर्णप्रमाणतः कुर्व्वन् प्रयत्नाध्यवसायवान् परिश्रमी भव ।

१७ । आलस्यपरायणो दण्डभागित्याह कर्म्मेति । कर्म्म अवहेलते अथवा आदि-

अनियतश्रमं नात्र कुर्य्यात् कुर्व्वन् परिश्रमम्।
सप्ताहन्तु विनिद्राति मासमेकं कदाचन॥
नैरन्तर्य्येण चोत्साहेनापरिच्छयिणा पुनः।
कुर्य्यात् कर्म्मान्ततो व्याप्य होराणां सप्त चान्वहम्॥ १८॥
सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुमादिष्टवान् प्रभोः।
भृत्यत्वस्य च तन्मानस्यात्र यत् कुरुते स च॥
दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते स कथं पुनः।
परिमाणेन वा केन सर्व्वथा तस्य निश्चयः॥ १९॥
क्रोधस्य च विरक्तेश्च कारणात् श्रमसम्भवात्।
समभावं सदा रच्च निर्जीवैकविधत्वतः॥
नवोद्यमं नवोत्साहं नूतनत्वं सदातनम्॥ २०॥

ष्टात् श्रमं च करोति, स किम् आलस्यार्थे निश्चितं दण्डं नोपभुञ्जीत। श्रमी परिश्रमपरः वेतनाय भृतये उपयुक्तः। यः अलसः सन् निद्राति स स्तेनः चौरः प्रभोः सकाशात् भोग्यद्रव्याणि तु हरते।

१८। श्रमनियममाह अनियतेति। नात्र अनियतश्रमं नियमविरहितं श्रमं कुर्य्यात्। अनियममभिदधाति—कदाचन सप्ताहन्तु परिश्रमं कुर्व्वन् मासमेकं विनिद्राति। किं कुर्य्यात्तदाह—नैरन्तर्य्येण अपरिक्षयिणा उत्साहेन पुनः अन्ततः अन्वहं प्रतिदिनं होराणां सप्त व्याप्य कर्म्म कुर्य्यात्।

१९। कर्म्मणः परिसंख्यादाने दायित्वमाह सम्पूर्णेति। परमेश्वरसन्निधौ भृत्यत्वस्य, यत्कुरुते तन्मानस्य च, स कथं केन वा परिमाणेन दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते सर्व्वथा तस्य निश्चयः सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुम् आदिष्टवान्।

२०। कर्म्मजनितविरक्त्यादेर्निराकरणमाह क्रोधस्येति। श्रमसम्भवात् श्रमजनि-

उद्दीप्यन्ते यदि तव कर्म्मकाले प्रवृत्तयः ।
कष्टं क्रुद्धं च हृदयमीर्षायुक्तञ्च गर्व्वितम् ॥
धनलोभाद्यदि किञ्चिदसत्यं न्यायवर्ज्जितम् ।
कर्त्तुं प्रलोभितो वाथ प्रार्थय प्रभुसन्निधौ ॥
तत्क्षणान्मनसोऽक्षार्थ्ये त्रायस्व मां परेश्वर ।
सांसारिकत्वात् पापाच्च निवर्त्तय परात्पर ॥
पितः संरक्ष मां स्वस्थं विमोचय धनार्ज्जनात् ।
मुक्तिदातः सदा भृत्यं तव शाधि च मां प्रभो ॥ २१ ॥
नियतं हृष्टमनसा कुरु कृत्यं त्वमात्मनः ।
सन्ततेऽध्यवसायस्य प्रभोः चेत्ते परिश्रमः ॥
सानन्दस्त्वां शुद्धतमं सुस्थं प्रसन्नं करिष्यति ।
दिव्यजीवनशस्यं हि तेनेहामुत्र सेत्स्यति ॥ २२ ॥

तात् विरक्तिः क्रोधस्य च कारणात् सदा समभावं रक्ष । निर्जीवैकविधत्वतः एकविध-कर्म्मकरणजनितश्रान्तात् सर्व्वाश्रमं नवोत्साहं सदातनं नूतनत्वं रक्षेति शेषः ।

२१ । क्रोधादिप्रवृत्तिनिवारणोपायमाह, उद्दीप्यन्त इति । यदि कर्म्मकाले तव प्रवृत्तयः उद्दीप्यन्ते, हृदयं यदि कष्टं क्रुद्धम् ईर्षायुक्तं गर्व्वितञ्च अथवा धनलोभात् यदि असत्यं न्यायवर्ज्जितं किञ्चित् कर्त्तुं प्रलोभितः, तत्क्षणात् मनसोऽक्षार्थ्ये प्रभुसन्निधौ प्रार्थय । प्रार्थनाप्रकारमाह, हे परमेश्वर, मां त्रायस्व, हे परात्पर, सांसारिकत्वात् पापाच्च मां निवर्त्तय, पितः, मां स्वस्थं प्रकृतिस्थं रक्ष, हे मुक्तिदातः, धनार्ज्जनात् मां विमोचय, हे प्रभो, मां तव भृत्यं सदा शाधि शासितं कुरु ।

२२ । कर्म्मफलमाह नियतमिति । हे अध्यवसायस्य सन्तते, नियतं सततं हृष्टमनसा हृष्टचित्तेन त्वम् आत्मनः कृत्यं कर्म्म कुरु । प्रभोः चेत्ते सानन्दः परिश्रमः त्वां

सत्य: परिश्रम: पूजा नित्यशक्ति: स्तुतिर्मति: ।
इच्छाशक्तेर्महत्त्वास्तु शुद्धया सत्क्रियासु च ॥
क्रियाशक्त्या क्रियाशक्तेर्योगोऽस्माकं यतो भवेत् ॥ २३ ॥
देवहीनोऽल्पविश्वासी कार्य्यक्षेत्रे तु गच्छति ।
प्रत्येति स च खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा ॥ २४ ॥
ये सेवन्ते प्रभुन्तस्यानन्दस्तेषामुपर्य्यसौ ।
नित्यं ते विनिवर्त्तन्ते कार्य्यक्षेत्रात् प्रगाय च ।
तन्नाममहिमानञ्च कृतप्रहृष्टमानसा: ॥ २५ ॥

इति कर्म्म ।

सुख्यं शुद्धतमं प्रश्नं करिष्यति । तेन परिश्रमेण इह अमुत्र दिव्यजीवनशस्यं हि सेत्स्यति सिद्धं भविष्यति ।

२३ । कर्म्मार्चनयोरभेदभावमाह सत्य इति । सत्य: परिश्रम: नित्यशक्ति: पूजा, अस्माकं शुद्धया इच्छाशक्त्या महत्या: इच्छाशक्ते: स्तुति: मति:, सत्क्रियासु च क्रियाशक्त्या यत: अस्माकं क्रियाशक्ते: योग: भवेत् ।

२४ । अविश्वासिन: परिणाममाह देवहीन इति । अल्पविश्वासी देवहीन: स खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा कार्य्यक्षेत्रे गच्छति प्रत्येति च ।

२५ । विश्वासिनां परिणाममाह य इति । ये प्रभुं सेवन्ते तेषाम् उपरि तस्य प्रभो: असौ आनन्द: वर्त्तते इति शेष: । ते कृतप्रहृष्टमानसा: तन्नाममहिमानञ्च प्रगाय नित्यं कार्य्यक्षेत्रात् विनिवर्त्तन्ते ।

इति कर्म्म ।

आमोदः ।

कार्य्यानन्तरमामोदमन्विच्छेद्गृह्यदूषितम् ॥ १ ॥
परिश्रमस्तथामोदः कार्य्यं विश्रान्तिरेव च ।
उभे शुद्धतमे देवभावानुरञ्जिते यतः ॥ २ ॥
एकैकदासतः कार्य्यं यथा पूर्णप्रमाणतः ।
अस्माकं प्रभुरन्विच्छत्यादत्ते च ददाति च ॥
पूर्णप्रमाणमानन्दस्वच्छं प्रतिजनोचितम् ।
नरनारीषु बालेषु चामोदं विदधाति सः ॥ ३ ॥
आमोदार्थं हि कार्य्यं यो जहाति स तु निन्दितः ।
यः करोति सदा कार्य्यं हर्षविश्रामवर्ज्जितम् ॥
समाधिभुवि कश्चित् संवसत्याजीवनं यथा ।
शोकचिह्नानि नित्यानि धत्तेऽत्र च यदृच्छया ॥ ४ ॥

१ । परिश्रमानन्तरमामोदमाह कार्य्यानन्तरमिति । कार्य्यानन्तरं तद्विनसमुचित-कर्म्मानुसरणानन्तरं गृह्यो अदूषितम् अनपचयकरम् आमोदं सुखवर्द्धकक्रीडादिकम् अन्विच्छेत् स्वाभिलाषविषयं कुर्य्यात् ।

२ । कथं तत् कुर्य्यादित्याह परिश्रम इति । यतः परिश्रमः तथा आमोदः, कार्य्यं विश्रान्तिः विश्राम एव च उभे शुद्धतमे पवित्रतमे, देवभावानुरञ्जिते दैवगुण-सम्पन्ने ।

३ । एकैकेति । अस्माकं प्रभुः ईश्वरः यथा एकैकदासतः पूर्णप्रमाणं कार्य्यम् इच्छति आदत्ते च, तथा पूर्णप्रमाणम् आनन्दं ददाति च । स प्रभुः नरनारीषु बालेषु च प्रतिजनोचितम् स्वच्छं समविसम्पन्नम् आमोदञ्च विदधाति ।

४ । कार्य्यत्यागेनामोदत्यागेन च निन्दित इत्याह आमोदार्थमिति । यः आमो-

न स्वर्गः शोकिभिः स्पृष्टो नातिभारार्पकः प्रभुः ॥ ५ ॥
विषण्णता न पावित्र्यं न त्राणं क्रन्दनं तथा ॥ ६ ॥
कुरु कर्म यथाकालं हसाथेत्याह स प्रभुः ॥ ७ ॥
यथा श्रमो देवयज्ञस्यार्चनं श्रेयं तथा पुनः ।
आनन्दस्य च देवस्यामोदः पूजनमेव हि ॥ ८ ॥
विश्वासिनो यथा सोऽसौ करोति कुरुतानिशम् .
नन्दति स्मितशोभीशो नन्दत स्मितसम्भृताः ॥ ९ ॥

दार्थम् आमोदानुसरणनिमित्तं कार्य्यं जहाति परिहरति स तु निन्दितः निन्दाभाजनम् । सदा यः हर्षविश्रामवर्ज्जितं कार्य्यं करोति स च निन्दित इति शेषः । कीदृशोऽयं जनः ? यथा कश्चित् जनः समाधिभुवि शवसमाधानस्थाने संवसति, आजीवनम् अत्र नित्यानि शोकचिह्नानि च यदृच्छया धत्ते ।

५ । कथमेवं भवति तदाह नेति । स्वर्गो न शोकिभिः शोकयुक्तैः स्पृष्टः, न तत्र शोकार्त्तानां निवास इति भावः । प्रभुः परमेश्वरः न अतिभारार्पकः, वहनासमर्थाय अतिमात्रं भारं नार्पयतीति यावत् ।

६ । विषादं क्रन्दनञ्च निन्दति विषण्णतेति । विषण्णता न पावित्र्यं शुद्धता, तथा क्रन्दनं न त्राणं विमुक्तिः ।

७ । कथमेवं भवति तदाह कुर्व्विति । यथाकालं यथासमयं कर्म्म कुरु, अथ यथाकालं हस इति स प्रभुः परमेश्वरः आह । ईश्वराज्ञाविरोधाद्विषण्णतादेर्निन्दा ।

८ । आमोदः परमेश्वरपूजनमित्याह यथेति । श्रमः परिश्रमः यथा देवयज्ञस्यार्चनं देवस्य परमेश्वरस्य भक्तेः अर्चनं, तथा पुनः आमोदः देवस्य ईश्वरस्य आनन्दस्य पूजनम् एव हि ।

९ । कर्म्मण्यामोदे चेश्वर एवानुसर्त्तव्य इत्याह विश्वासिन इति । हे विश्वासिनः, सोऽसौ ईशः परमेश्वरः यथा करोति तथा यूयम् अनिशं कुरुत । स्मितशोभी परमेश्वरः नन्दति, स्मितसम्भृताः यूयं नन्दत ।

ते धन्याः पुरुषा येषु भक्तिस्तस्य करोति च ।
आनन्दः परमेशस्य प्रचिनोति च नित्यदा ॥ १० ॥
आमोदेषु च भोगेषु सदा सर्व्वविधेष्विह ।
स्वर्गीयं शोभतां पुण्यं स्थितञ्चोष्ठाधरोपरि ॥ ११ ॥
भोगाधिक्यं जह्याद्दीदमपवित्रं करोति च ।
हृदयं लघुचित्तत्वमापाद्येन्द्रियवश्यताम् ॥ १२ ॥
अन्विष्यन्तीन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च ।
भोगसुखं विनश्यन्ति सहस्रश्चातिचारतः ॥ १३ ॥
पापात्मकाद्भयादस्माद्भोगासक्तेः स्वरूपकात् ।
ज्ञानवन्तो जुगुप्सन्ते दूरे तिष्ठन्ति सर्व्वथा ॥ १४ ।

१० । ईश्वरस्य भक्तेरानन्दस्य चाविर्भावे कृतार्थतामाह ते धन्या इति । ते पुरुषाः धन्याः येषु तस्य ईश्वरस्य भक्तिश्च करोति क्रियां विदधाति, येषु च नित्यदा तस्य परमेश्वरस्य आनन्दः प्रचिनोति प्रचयमाप्नोति ।

११ । तत्र पुण्यप्राधान्यमाह आमोदेष्विति । सदा निरन्तरम् इह सर्व्वविधेषु भोगेषु आमोदेषु च स्वर्गीयं पुण्यं पावित्र्यं स्थितञ्च ओष्ठाधरोपरि शोभताम् ।

१२ । तत्र परित्याज्यमाह भोगाधिक्यमिति । भोगाधिक्यं जह्याद्धि परित्यज । इदम् भोगाधिक्यं हृदयम् अपवित्रं करोति, लघुचित्तत्वम् आपाद्य कृत्वा इन्द्रियवश्यताम् इन्द्रियाधीनतां करोति जनयति ।

१३ । इन्द्रियाधीनताफलमाह अन्विष्यन्तीति । इन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च भोगसुखम् अन्विष्यन्ति, सहस्रश्च अतिचारतः विनश्यन्ति ।

१४ । ज्ञानवन्तः किं कुर्व्वन्ति तदाह पापात्मकादिति । भयात् अस्मात् पापात्मकात् भोगासक्तेः स्वरूपकात् विनश्यन्तीति वचनात् मारकात् ज्ञानवन्तः जुगुप्सन्ते, सर्व्वथा दूरं तिष्ठन्ति ।

पानासक्तिर्व्यभिचारी हेयाद्धेयतरो भुवि ।
आसक्ताः खलु ये तत्रापवित्राः पतिता इव ॥
व्यवहारोपयोग्याः स्युर्निःश्वासेनोद्गमन्ति यत् ।
हलाहलञ्चपावित्र्यं जनानां समितौ चिरम् ॥ १५ ॥
सङ्गश्चेद्रूपजीवानां सुखाय सुखदर्शनम् ।
तासां तव सुखं मृत्युर्विलासासक्तयौवन ॥ १६ ॥
विलासिनीनां नारीणां तरलानां न जातुचित् ।
सङ्गमन्विष्य नियतं यूनां रीतिरचेतसाम् ॥
यथेन्द्रियपरामोदवर्द्धितोत्तेजनासु च ।
दूषणस्य तु वीजानि वर्त्तन्ते निश्चितं यतः ॥ १७ ॥

१५ । ये तत्रासक्तास्ते पतिता इव व्यवहार्य्या इत्याह पानासक्तिरिति । पानासक्तिः सुरापानानुरक्तिः व्यभिचारः विलासिनीषु रतिः भुवि हेयात् हेयतरः, लिङ्गविपर्य्ययेण हेयतरा । ये तत्र आसक्ताः ते अपवित्राः पतिता इव व्यवहारोपयोग्याः स्युः । कथम् ? यद् यस्मात् जनानां समितौ जनसमाजे हलाहलं विषम् अपावित्र्यं तु च निःश्वासेन उद्गमन्ति । तत्संसर्गाद्बहवो मृत्युमुखम् आपतन्तीति भावः ।

१६ । सङ्ग इति । हे विलासासक्तयौवन, रूपजीवानां सङ्गः तासां सुखदर्शनं चेत् तव सुखाय, तव सुखं मृत्युः ।

१७ । सभ्यसमाजे निर्दोषत्वेन परिगृहीतविलासिनीसङ्गोऽपि परिहार्य्य इत्याह विलासिनीनामिति । तरलानाम् अतिचञ्चलानां विलासिनीनां विलासासक्तानां नारीणां सङ्गं न जातुचित् अन्विष्य, यथा अचेतसां यूनां नियतं रीतिः । ते हि तासां सङ्गं सदैवान्विष्यन्ति, न तथा त्वं कुर्य्या इति फलितार्थः । कथं न सङ्गोऽन्वेषणीयः ? यतः इन्द्रियपरामोदवर्द्धितोत्तेजनासु इन्द्रियपरितोषामोदेन वर्द्धितासु उत्तेजनासु निश्चितं दूषणस्य बीजानि वर्त्तन्ते । ततो ह्यनेकेषां पतनं भवतीति न तदनुसरणीयमिति भावः ।

मा द्यूते ह्लादमन्वैषीर्नाशदारिद्र्यक्कित तत् ॥ १८ ॥
मा विश्वसीर्विचारे त्वमात्मन: प्रार्थय प्रभो: ।
निर्णेतुञ्च नियन्तुञ्च दैनिकामोदमन्यथा ॥
आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि निश्चितम् ॥ १९ ॥
निर्द्दोषक्रीड़नं सर्व्वविधमाश्रय यत् तव ।
शरीरस्य च चित्तस्य सुखदं भवति ध्रुवम् ॥ २० ॥
विविधानि च तान्यत्र सन्ति यत् परिवर्त्तय ।
आमोदानेकधात्वं तच्चर्तुमस्फूर्त्तिकृत् सदा ॥ २१ ॥

१८। द्यूतक्रीड़ापरिहारमाह मा द्यूत इति। द्यूते ग्लहपूर्व्वकक्रीड़ायां ह्लादम् आमोदं मा अन्वैषी:। कथम्? तत् द्यूतं नाशदारिद्र्यकृत, ततो हि सर्व्वस्वं विनश्यति, दारिद्र्यञ्चायाति।

१९। ईश्वरप्रेरणानुविधं क्रीड़ानुसरणं कर्त्तव्यमित्याह, मा विश्वसीरिति। आत्मन: विचारे त्वं मा विश्वसी:। दैनिकामोदं निर्णेतुं नियन्तुञ्च प्रभो: समीपे प्रार्थय। अन्यथा निश्चितम् आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि। बहवो नश्यन्त्यात्मकृतनुकमेणामोदानुसरणेनात: प्रार्थनया तदवधारणोपदेश:।

२०। सामान्यत: किंविधं क्रीड़नमनुसर्त्तव्यं तदाह निर्द्दोषेति। सर्व्वविधं निर्द्दोषक्रीड़नम् आश्रय, ध्रुवं निश्चितं यत् तव शरीरस्य चित्तस्य च सुखदं भवति।

२१। एकविधक्रीड़नानुसरणं निषेधति विविधानीति। यत् यस्मात् तानि निर्द्दोषक्रीड़नानि विविधानि च सन्ति, अत: आमोदान् परिवर्त्तय। कथम्? सदा तत् अस्फूर्त्तिकृत् एकधात्वं चर्त्तुम्। एकविधक्रीड़नानुसरणेन न स्फूर्त्ति: सम्भवना, अतस्तत्परिवर्त्तनम्।

नाटकस्य तु शक्तिर्हि महती मङ्गलाय च ।
स्वस्योपकृतयेऽन्यस्य धन्या ये योजयन्ति ताम् ॥ २८ ॥
उदहार्षीद्बहून् पापयुक्तान् सामाजिकान् बहून् ।
कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयदर्हितम् ॥
शोकेन हृदयं हृष्टमकार्षीद्रजनीमुखम् ।
आलस्यवर्द्धनं प्रोत्साहितं युवकसंहतिम् ॥
अरचचातिचरणादात्मनश्च हतोद्यमान् ।
अजागरयदद्धा तान्नवीने जीवने पुनः ॥ २९ ॥
सङ्गच्छध्वमतो यूयं युवानो बद्धकौतुकाः ।
आमोदाय पुनर्ज्ञानोचिताय सायमुत्तमम् ॥
अभिनयत नूत्नं वा प्राचीनं ज्ञानवर्द्धनम् ।
नाट्यं सामाजिकामोदं दत्त स्वेभ्यश्च तं वरम् ॥ ३० ॥

२८। नाटकं प्रशंसति नाटकस्येति। नाटकस्य शक्तिः हि महती। ते धन्याः ये स्वस्य मङ्गलाय अन्यस्य च उपकृतये तां योजयन्ति।

२९। नाटकशक्तिं विवृणोति उदहार्षीदिति। बहून् पापयुक्तान् उदहार्षीत् पापमुक्तान् कृतवती, बहून् सामाजिकान् कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयत्। शोकेन अर्हितं निपीडितं हृदयं हृष्टं हर्षयुक्तम् आलस्यवर्द्धनं रजनीमुखं सायङ्कालं प्रोत्साहितं प्रकृष्टोत्साहयुक्तम् अकार्षीत्, युवकसंहतिं युवकनिचयम् अतिचरणात् अरचत्, हतोद्यमान् तान् आत्मनश्च पुनः नवीने जीवने अद्धा सत्यम् अजागरयत्।

३०। अभिनयाय प्रोत्साहयति सङ्गच्छध्वमिति। हे युवानः, ज्ञानोचिताय आमोदाय बद्धकौतुकाः यूयम्, अतः अतएव सङ्गच्छध्वम् मिलिताः भवत। सायं सायङ्काले ज्ञानवर्द्धनं प्राचीनं नूत्नं नूतनं वा नाट्यम् अभिनयत। स्वेभ्यः आत्मभ्यः आत्मीयेभ्यश्च तं वरं श्रेष्ठं सामाजिकामोदं दत्त।

सावहिता यथा मा भूत् प्रमत्तत्वमथापि वा ।
उन्मार्गप्रस्थितानाञ्च नराणामिह सङ्गतिः ॥
नारीणां वा ह्यपवित्रदृश्यं चित्तविदूषकम् ।
नीतिभ्रंशविधायकृद् यच्च स्वास्थ्यघ्नत् क्वचिदिन्तथा ॥ २१॥
नाट्यशालां वस्तुजातमर्पयत परात्मने ।
क्रीडतास्य विद्यमाने चाभिनयत गायत ॥
नृत्यतैवं महिमा यन्नाट्येश्वरीऽस्य युज्यते ॥ २२ ॥
सायं सम्मिलनं गीतवाद्येन तद्विनाथ वा ।
प्रातोचितप्रमोदोत्सो दृढबन्धुत्वबन्धनम् ॥

२१ । तस्कतान् सावहितान् करोति सावहिता इति । यूयं सावहिताः भवतेति-शेषः ; यथा प्रमत्तत्वं मद्यपानविह्वलत्वम् अथापि वा उन्मार्गप्रस्थितानां नराणां नारीणां वा सङ्गतिः सम्मेलनम्, अपवित्रदृश्यम्, यच्च चरित्रदूषकम्, नीतिभ्रंशविधायकत्, स्वास्थ्यघ्नत्, तथा क्वचिदिन्त् उच्चतमकर्त्तव्यविनाशकरं तत् इह मा भूत् ।

२१ । ईश्वरार्पणेनाभिनयः कर्त्तव्य इत्याह नाट्यशालामिति । नाट्यशालां वस्तु-जातं तत्सम्पर्कीयवस्तुसमूहं परात्मने परमेश्वराय अर्पयत । अस्य परमेश्वरस्य विद्यमाने समीपे एवं क्रीडत अभिनयत गायत नृत्यत यत् अत्र नाट्यशालायां नाट्येश्वरी भगवान् महिमा युज्यते । भगवन्महिमप्रचारभूमिर्हि नाट्यशाला, अतः उद्दामोदिवश्चन् पाप-युक्तानिश्यादीनां सङ्गतिः ।

२२ । सायं सम्मिलनमाह सायमिति । गीतवाद्येन सह अथवा तद्विना सायं सम्मिलनं प्रातोचितप्रमोदोत्सः प्रातोचितः यः प्रमोदः तस्य उत्सः प्रभवस्था-नम्, दृढबन्धुत्वबन्धनं तेन बन्धुत्वबन्धनं दृढं भवतीति तथा, सौभ्रात्रप्रभात्रावर्द्धनम्

सौभ्रात्त्वशुभकाङ्क्षासंवर्द्धनं ज्ञानदं पुनः ।
विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणं परम् ॥ २३ ॥
संलापः प्रचुरानन्दहर्षसद्रसभूः स तु ।
सर्व्वेषां सुलभो हस्तलभ्य एव निरन्तरम् ॥ २४ ॥
यूयं यदा क्षणः प्राप्तः सङ्गच्छध्वं तदैव हि ।
समालपत सद्धृद्यलाभक्तहितविषयेषु च ॥
चिन्ता भावांश्च श्रेष्ठान् संव्यतिहरध्वमत्र च ।
समदुःखसुखत्वञ्च स्नेहं सौमनस्येन तु ॥ २५ ॥

इत्यामोदः ।

भ्रातृभावशुभशंसित्ववर्द्धकम्, ज्ञानदम्, परं श्रेष्ठं विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणम् यतो विज्ञानादिसमुत्पन्नतत्त्वसंग्रही भवतीति तथा ।

२४ । आलापजनितामोदमाह संलाप इति । संलापः प्रचुरानन्दहर्षसद्रसभूः, ततः प्रभूतः आनन्दः हर्षः विशुद्धरसागमश्च भवति । स तु सर्व्वेषां सुलभः निरन्तरं हस्तलभ्य एव । न तत्र कस्यचित् कश्चित् प्रयास इति भावः ।

२५ । आलापार्थं सम्मिलनं समुचितमित्याह यूयमिति । यूयं यदा क्षणः समयः प्राप्तः तदा एव हि सङ्गच्छध्वं मिलिता भवत । सद्-हृद्य-लाभकहितविषयेषु च संलपत । अत्र संलापे चिन्ताः श्रेष्ठान् भावान् स्नेहं समदुःखसुखत्वञ्च सौमनस्येन संव्यतिहरध्वम् अन्योन्यं समर्पयत ।

इत्यामोदः ।

अध्ययनम् ।

प्राक् सायमशनादथ्वौम्वाध्येतुं विनियोजय ।
अवकाशन्तु सद्ग्रन्थान् प्रबन्धान् समयोचितान् ॥ १ ॥
अपेक्षते यथा देहश्चात्मा सञ्चालनं मनः ।
तथैव कर्षणं येन भवेयुर्वृत्तयोऽस्य च ॥
सुस्था बलयुताः सञ्चिनुयुर्ज्ञानमृतं महत् ॥ २ ॥
मा भूदध्ययनं व्यर्थमथालाभकरं तव ।
एवं न जातु भवतु नीतिं यत्ते विदूषयेत् ॥ ३ ॥
ग्रन्थाः सङ्गिसमाश्चित्तमुपांशु दूषयत्यसौ ।
असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इवात्र तु ॥

१ । अध्ययनमाह प्रागिति । सायं सायङ्काले अशनात् प्राक् अर्व्वाक् पश्चात् वा अवकाशं कार्य्यानुष्ठानविरहितसमयं सद्ग्रन्थान् समयोचितान् प्रबन्धान् अध्येतुं विनियोजय ।

२ । कथमित्याह अपेक्षत इति । यथा देहः आत्मा च सञ्चालनं व्यायामसाधन-रूपम् अपेक्षते, तथैव मनः कर्षणं नियतं सश्चिन्तनाध्ययनादिकम् अपेक्षते इति शेषः । येन कर्षणव्यापारेण अस्य मनसः वृत्तयः सुस्थाः बलयुताः भवेयुः महत् ज्ञानम् ऋतं सत्यं सञ्चिनुयुः सञ्चितं कुर्युः ।

३ । सफलं तदध्ययनं भवितुमर्हतीत्याह मा भूदिति । तव अध्ययनं व्यर्थम् अथ अलाभकरं मा भूत् । जातु कदाचित् एवं न भवतु यत् ते तव नीतिं विदूषयेत् मदुष्टां कुर्य्यात् ।

४ । सद्ग्रन्थाध्ययनकारणमाह ग्रन्था इति । ग्रन्थाः सङ्गिसमाः सहचरसदृशाः । असौ असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इव उपांशु गोपनतः दूषयति हृदयमिति शेषः ।

सद्ग्रन्था ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः ॥ ४ ॥
रहःसखः शिक्षको हि ज्ञानदो ग्रन्थ आत्मनः ॥ ५ ॥
श्रीशाधरौ विना सोऽयं प्राचुर्य्येण प्रयच्छति ।
उपदेशान् विना पाणिं प्रोञ्छत्यश्रूणि शोकिनाम् ॥ ६ ॥
मनोमतानां ग्रन्थानामालयं स निजालये ।
रचेत् समर्पयेज्ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने ॥ ७ ॥
आत्मोपायानुसारेण समृद्धिमन्तमप्यसौ ।
कुर्य्यात् संग्रहणेनाच ग्रन्थानामुपयोगिनाम् ॥ ८ ।
स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्रो भवत्वसौ ।
मनोमततमानान्तु स्वाधारोऽस्तु च पूर्व्वजैः ॥

विपर्य्यंथ अत्र सद्ग्रन्थाः ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः, यथा ऋषीणां संसर्गात् सद्गुणसत्फललाभः तथा तैः साधुग्रन्थैरिति फलितार्थः ।

५ । ग्रन्थानां सखित्वमुपदेष्टृत्वमाह रहःसख इति । ज्ञानदः ग्रन्थः आत्मनः रहः-सखः शिक्षको हि ।

६ । कथमुपदेष्टृत्वं बन्धुत्वमित्याह श्रीशाधराविति । श्रीशाधरौ विना सोऽयं ज्ञानदः ग्रन्थः प्राचुर्य्येण उपदेशान् सत्परामर्शान् प्रयच्छति प्रकृष्टरूपेण ददाति, पाणिं करं विना शोकिनां शोकग्रस्तानाम् अश्रूणि प्रोञ्छति मार्ष्टि ।

७ । ग्रन्थसंग्रहमाह मनोमतानामिति । स गृही निजालये निजगृहे मनोमतानां ग्रन्थानामालयं रचेत्, तच्च ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने समर्पयेत्, तन्नाम्ना उत्सृजेत् ।

८ । आत्मेति । आत्मोपायानुसारेण अर्थागमाद्यनुरूपेण असौ गृही तं ग्रन्थ-निलयम् उपयोगिनां ग्रन्थानां संग्रहणेन अत्र समृद्धिमन्तं कुर्य्यात् ।

९ । स इति । स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्रो भवतु, तु किन्तु मनोमतानां ग्रन्थानामिति शेषः स्वाधारः प्रकृष्टाधारः अस्तु । अपि च युगे युगे पूर्व्वजैः ज्ञानिभिः

उक्तानां लिखितानाञ्च ज्ञानिभिस्तैर्युगे युगे ।
समुत्सृजतु सद्गन्धयुक्तं श्वासं मनोरमम् ॥ ९ ॥
संग्रहे विविधत्वन्ते विस्तृतञ्चास्तु यत्तव ।
यथाहारो विभिन्नः स्यात्तथा मानसे एव च ॥
मनोगतानां भिन्नानां स्वादानामिह सम्मतः ॥ १० ॥
विज्ञानञ्चाथ साहित्यं धर्म्मशास्त्रञ्च दर्शनम् ।
इतिहासो जीवनी च काव्यं नाटकमेव च ॥
वृत्तान्ता भ्रमणानां सदृष्टान्ताश्चाथ नैतिकाः ।
उपदेशा भक्तितत्त्वग्रन्थाश्च श्रुतयोऽपि च ॥
विविधानाञ्च जातीनामेते स्युस्तत्र संग्रहे ॥ ११ ॥

उक्तानां लिखितानाञ्च सद्गन्धयुक्तं मनोरमं श्वासं समुत्सृजतु । ततः प्राचीनज्ञानि-मनीषिनिबन्धनसद्गन्धो नितरां प्रवहत्विति सरलार्थः ।

१० । संग्रहे विविधत्वमाह संग्रह इति । संग्रहे विस्तृतं विविधत्वञ्चास्तु । कथम् ? यत् यस्मात् तव आहारो यथा विभिन्नः दिनं दिनं बहुप्रकारः स्यात्, तथा मानसः आहारः एव च विभिन्नः सन् मनोगतानां भिन्नानां स्वादानां सम्मतः समुचितः स्यात् ।

११ । तद्विविधत्वमाह विज्ञानमिति । विज्ञानं प्रकृतितत्त्वम्, अथ साहित्यं सत्प्रबन्धादिकम्, धर्म्मशास्त्रम्, दर्शनम् तत्त्वनिर्णायकग्रन्थाः, इतिहासः इतिवृत्तम्, जीवनी जीवनवृत्तान्तः, काव्यम् कविप्रणीतग्रन्थाः, नाटकम्, भ्रमणानां वृत्तान्ताः देशभ्रमणकारिभिर्निबद्धतत्तद्देशविवरणानि । नैतिकाः नीतिविषयकाः सदृष्टान्ताः वृत्तान्ताः, उपदेशाः, भक्तितत्त्वग्रन्थाः, अपि च विविधानां जातीनां श्रुतयः, तत्र संग्रहे एते स्युः । श्रुतिजातेन संग्रहपरिसमाप्तिः सर्व्वोपरि तासां श्रेष्ठत्वद्योतनाय ।

तान् पालय प्रयत्नेन समृद्धा इव सम्पदः ।
भक्त्या मानय यत् सत्यनिधानानि परेशितुः ॥ १२ ॥
सत्यं सर्व्वविधं दैव्यं स्मर नैतिकमेव वा ।
वैज्ञानमैतिहासं वा देवस्येवात्र मानभाक् ॥ १३ ॥
पाठः परिमितो नातिशयस्ते भवतु क्वचित् ॥ १४ ॥
अत्याशनमिवायं स्याद्भारः क्लान्तिकरः पुनः ।
मनसः प्रतिबध्नाति समापादनमात्मनि ॥ १५ ॥
चेत्त्वं जरयितुं शक्तो मा भूरश्नासि यद्भवेत् ।
हलाहलन्तद्रोगाणामुत्पत्तेर्हेतुरप्युत ॥ १६ ॥

१२। सहेतुकं ग्रन्थसम्माननमाह तानिति। समृद्धाः सम्पद इव तान् प्रयत्नेन पालय, भक्त्या मानय। कथम्? यत् यस्मात् परेशितुः परमेश्वरस्य सत्यनिधानानि, तेषु विनिहितानि तस्य सत्यानि।

१३। सत्यमिति। स्मर स्मरणविषयं कुरु, सर्व्वविधं सत्यं—वैज्ञानम् ऐतिहासं वा नैतिकमेव वा—दैव्यम् देवभावसम्पन्नम्। अत्र देवस्य परमेशस्य इव मानभाक् सत्यमिति शेषः।

१४। सम्प्रत्यध्ययननियमान् प्रवक्तुमाह पाठ इति। पाठः ते तव परिमितः भवतु क्वचित् अतिशयो न भवतु इति शेषः।

१५। तत्र कारणमाह अत्याशनमिति। अत्याशनमिव अयम् अतिरिक्तपाठः अशनोपमया देहस्थानीयस्य मनसः क्लान्तिकरः भारः स्यात् पुनः अधिकन्तु आत्मनि समापादनं तदुपादानत्वेनान्तःसन्निवेशनं प्रतिबध्नाति। अधिकमशनं यथा परि-पाकाभावात् देहोपादानत्वं न लभते तथातिरिक्तमध्ययनमिति फलितार्थः।

१६। तद्विपरीतफलमाह चेदिति। यत् त्वम् अश्नासि, चेत् यदि तत् जरयितुं जीर्णं कर्त्तुं शक्तः मा भूः, तत् अशनं हलाहलं तीक्ष्णविषं भवेत्, अपि च रोगाणाम् उत्पत्तेः हेतुः भवेदिति शेषः।

बहून् ग्रससि चेद्ग्रन्थान् ग्रस्तं स्यान्मानसन्तव ।
भारैः क्षीणबलं शुद्धचिन्तायोग्याश्च वृत्तयः ॥ १७ ॥
पठेत् पंक्तीः कतिचिद्वाध्यायान् विद्यार्थिसत्तमः ।
प्राक् पुनःपठनात् पश्येत् समापत्तिसमापनम् ॥ १८ ॥
वृत्तान्तसंग्रहो वाथ सुखं लभ्यं न जातुचित् ।
पाठस्य चिन्तया पाको विनयो मनसः पुनः ॥ १९ ॥
चिन्ता पित्तरसस्तस्य वित्तिं ज्ञाने विपाचयेत् ।
वृत्तान्तांश्चरिते मेदःशोणिते ग्रन्थवर्त्ति यत् ॥ २० ॥

१७। ग्रन्थेऽशनत्वमारोपयन् आह बहूनिति। चेत् यदि बहून् ग्रन्थान् ग्रससि तव मानसं भारैः ग्रस्तं क्षीणबलं स्यात्। किं स्यात् पुनस्तत्फलम्? मनसो वृत्तयः शुद्धचिन्तायोग्याः शुद्धासु अज्ञानमालिन्यविरहितासु स्वस्थासु चिन्तासु अयोग्याः भवेयुरिति शेषः।

१८। पाठप्रकारमभिदधाति पठेदिति। विद्यार्थिसत्तमः कतिचित् पङ्क्तीः कतिचित् अध्यायान् वा पठेत् प्रतिदिनमिति शेषः। पुनःपठनात् प्राक् समापत्तिसमापनं यत् पठितं तत् सम्यक् आत्मस्थमभूत्, परिपाकोऽस्य सञ्जातः इति पश्येत् सातहितमालोचयेत्।

१९। वृत्तान्तेति। जातुचित् कदाचित् पाठस्य लभ्यं न वृत्तान्तसंग्रह अथवा सुखम्। किन्तर्हि लभ्यम्? चिन्तया मनसः विनयः दमविशेषः पाकः परिणामः पूर्णतापादनम्।

२०। पूर्वोपयुक्तोपमां द्रढयति चिन्तेति। चिन्ता तस्य मनसः पित्तरसः परिपाचकरसविशेषः, वित्तिम् संवेदनं ज्ञाने वृत्तान्ताः चरिते वृत्ते, यत् ग्रन्थवर्त्ति तत् मेदःशोणिते विपाचयेत्।

अतोऽभिलाषः पठने शिक्षणे स्मरणेऽथवा ।
आधिक्येन तु मा भूत्ते प्राधान्ये चिन्तनस्य तु ॥
ज्ञानवृत्तिर्भवेद्येन सुस्था बलयुतोज्ज्वला ॥ २१ ॥
यद्यत् पठसि तत्तत् त्वं विचारय च चिन्तय ।
युक्त्या योजय तत्तुल्यैस्तुलयानय चोद्धृतिम् ॥
उन्नयावनयात्तत्त्वं मूलतत्त्वानि कर्षय ।
यावद्बहिःस्थं सत्यं तदान्तरत्वं न चाप्नुयात् ॥
चरित्रेण च चित्तेन समापत्तिञ्च सर्व्वथा ॥ २२ ॥
शोच्यास्ते भासमाना ये नियतं ग्रन्थसागरे ।
विस्तीर्णे केवलं तत्र तृणानि कलयन्ति हि ॥ २३ ॥
ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि कलयन्ति च ॥ २४ ॥

२१ । अतः किं कर्त्तव्यं तदाह अत इति । आधिक्येन अधिकपरिमाणेन पठने स्मरणे अथवा शिक्षणे तव अभिलाषः मा भूत्, तु किन्तु चिन्तनस्य प्राधान्ये, येन ज्ञानवृत्तिः सुस्था बलयुता उज्ज्वला भवेत् ।

२२ । यद्यदिति । यत् यत् त्वं पठसि, तत्तत् तावत् विचारय चिन्तय च, युक्त्या योजय सयुक्तिकं समर्थय, तत्तुल्यैः तुलय, उद्धृतिम् आनय तत्समाकृष्टानि सामान्यभूतानि तत्त्वानि उद्धारय । उन्नयावनयात् प्रमितितो मूले समारोहः उन्नयः, मूलात् प्रमितावरोहः अवनयः, तदुभयात् तत्त्वम् आनय, मूलतत्त्वम् कर्षय यावत् बहिःस्थं तत् सत्यम् आन्तरत्वं, चरित्रेण चित्तेन च सर्व्वथा समापत्तिम् एकीभावत्वम् न च आप्नुयात् ।

२३ । एवमकृत्वा ग्रन्थाध्ययनशीलान् निन्दति शोच्या इति । ते शोच्याः ये नियतं विस्तीर्णग्रन्थसागरे भासमानाः, तत्र केवलं तृणानि हि कलयन्ति ।

२४ । तद्विपरीतपथगामिनः प्रशंसति ते इति । ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि च कलयन्ति सञ्चिन्वन्ति ।

भासमानाय तच्चिन्ताशून्याय न तु कश्चन ।
समग्रग्रन्थनिलयो दत्ते लाभं दशस्वपि ॥
ज्ञानलोकन्तु ग्रन्थेषु चिन्ताशीलोऽत्र पश्यति ॥ २५ ॥
मा क्लान्तोभूश्च शिक्षायामतिहृढं न जातुचित् ।
मन्यस्व तत्र चात्मानमाशेषं ज्ञानमाचिनु ॥ २६ ॥
गौरवञ्चाधिकारञ्च नित्यकालं हि शिक्षणम् ।
शिक्षकस्यास्य देवस्य पादाब्जमाश्रितस्य च ॥ २७ ॥
शिक्षाविनयहेतोर्हि वयं सर्व्वे समागताः ।
भुवीति स्मर धन्यास्ते येऽतो गच्छन्ति विद्यया ॥
दीप्यन्त्योज्ज्वलयोपाधिं प्राप्तुं तत्र पुरस्कृतिम् ॥ २८ ॥
आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धो मा भूर्यतो मनः ।
विमोहयन्ति सुखयन्त्यमी दत्ते न पोषणम् ॥ २९ ॥

२५ । भासमानायेति । तत् तस्मात् समग्रग्रन्थनिलयः भासमानाय चिन्ताशून्याय जनाय न तु कश्चित् लाभं दत्ते । तु किन्तु चिन्ताशीलः अत्र दशस्वपि ग्रन्थेषु ज्ञानलोकं समग्रज्ञानजगत्पश्यति साक्षात् करोति ।

२६ । मा क्लान्त इति । शिक्षायां मा क्लान्तो भूः, तत्र शिक्षायां जातुचित् आत्मानम् अतिहृढं न मन्यस्व, आशेषं चरमकालपर्य्यन्तं ज्ञानम् आचिनु ।

२७ । गौरवमिति । शिक्षकस्य अस्य देवस्य परमेश्वरस्य पादाब्जमाश्रितस्य नित्यकालं शिक्षणं हि गौरवञ्च अधिकारञ्च ।

२८ । शिक्षेति । वयं सर्व्वे शिक्षाविनयहेतोः हि भुवि समागता इति स्मर । ते धन्याः ये अतः पृथिव्याः दीप्यन्त्या उज्ज्वलया विद्यया तत्र परलोके पुरस्कृतिम् उपाधिं प्राप्तुं गच्छन्ति ।

२९ । आख्यायिकेति । आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धः मा भूः । कथं न

यस्तासु लभते मोदं भुङ्क्ते छायां हि केवलम् ।
मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ वसत्यसौ ॥ ३० ॥
अश्लीलञ्चापवित्रञ्च साहित्यं मा स्पृश क्वचित् ॥ ३१ ॥
नास्तिकग्रन्थनिचयात् तिष्ठेरवहितो यतः ।
दारुणा भीषणा घृण्या जुगुप्सास्तेऽतिमात्रतः ॥ ३२ ॥
मिथ्यौदार्य्यवशात्किन्त्वं विश्वासिन्नेकपादिकाम् ।
अपवित्रां करोष्यत्र रचन् ग्रन्थांश्च ये पुनः ।
तं परं चावमन्यन्तेऽस्वीकुर्व्वन्ति ; स रचतु ॥ ३३ ॥
त्वञ्चेत् पठसि पत्राणामेकं नास्तिक्यदूषितम् ।
प्रतिवेशी तव ग्रन्थान् विंशतिं तान् पठिष्यति ।
स्पर्शाक्रामकरोगोऽयमाशु विस्तारमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥

स्याम् ? यतः ताः मनो विमोहयन्ति सुखयन्ति, अथ च अस्मै मनसे पौषणं पुष्टिवर्द्धनोपादानं न ददते ।

३० । य इति । यः जनः तासु आख्यायिकाकथासु मोदं लभते सोऽसौ केवलं छायां भुङ्क्ते, मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ निवसति ।

३१ । अश्लीलमिति । क्वचित् अश्लीलं च अपवित्रं च साहित्यं मा स्पृश ।

३२ । नास्तिकेति । नास्तिकग्रन्थनिचयात् अवहितः तिष्ठेः । यतस्ते दारुणाः, भीषणाः, घृण्याः, अतिमात्रतः जुगुप्स्याः ।

३३ । उदारः स्यामिति बुद्ध्या न तत्सम्पर्कं कुर्य्यात् तदाह मिथ्येति । हे विश्वासिन्, किं त्वम् मिथ्यौदार्य्यवशात्—नैतदौदार्य्यं किन्तु व्यर्थस्तदभिमान इति मिथ्यात्वम्—एकपादिकाम् अध्ययनार्थैकाष्ठाधारविशेषं ये ग्रन्थाः तं परं परमेश्वरम् अवमन्यन्ते अस्वीकुर्व्वन्ति तान् ग्रन्थान् अत्र रचन् अपवित्रां करोषि ? स ईशः रचतु, तत्कृपया एवं माभूत् ।

३४ । एतैर्मम क्षतिः स्यात् प्रत्युत तत्खण्डनाय ममोद्यमः सफलो भविष्यति तत्

अतो नास्तिक्यदुष्टं तव्याहित्यं अत्युत्कद्रिपुम् ।
मत्वेश्वरस्य मर्त्यस्य छायां माक्राम जातुचित् ॥ ३५ ॥
ऋषीणां सर्व्वकालानां शास्त्रागन्येभ्य एव च ।
ग्रन्थेभ्यो मानयेष्वेव ज्ञानं गम्भीरमस्ति यत् ॥
प्रेरणाजनितं साम्प्रदायिकत्वविवर्ज्जितम् ।
भक्तिं सम्मानमामेभ्यो देहि नित्यमतन्द्रितः ॥ ३६ ॥
विद्यार्थिन् भक्तिमन् पाठाध्ययनानि भवन्तु ते ।
नवविधानविज्ञानमहिम्नः संविवृद्धये ॥ ३७ ॥

इत्यध्ययनम्।

कथं न मया तेऽपठितव्यास्तत्राह त्वमिति । त्वं चेत् नास्तिक्यदूषितं पञ्चाणामेकं पठसि, तव प्रतिवेशी तान् अन्यान् विंशतिं पठिष्यति । न तत्र विनिवृत्तिः, अयं संक्रामकरोगः आशु विस्तारम् आप्नुयात् ।

३५ । अत इति । अतः नास्तिक्यदूषितं अत्युत्कृत् तव्याहित्यम् ईश्वरस्य मर्त्यस्य मनुजस्य रिपुं मत्वा जातुचित् छायां माक्राम ।

३६ । ऋषीणामिति । अन्येभ्यः ग्रन्थेभ्यः सर्व्वकालानाम् ऋषीणां शास्त्राणि एव च मानय, यत् यस्मात् एष्वेव गम्भीरं ज्ञानम् अस्ति, किम्भूतम् ज्ञानम् ? प्रेरणाजनितं दैवनिःश्वसितलब्धम् साम्प्रदायिकत्वविवर्ज्जितम् —एतद्धि तदसाधारणलक्षणम् । नित्यम् अतन्द्रितः अनलसः सन् एभ्यः भक्तिं सम्मानना देहि ।

३७ । विद्यार्थिन्निति । हे भक्तिमन् विद्यार्थिन् ते तव पाठाध्ययनानि नवविधान-विज्ञानमहिम्नः संविवृद्धये भवन्तु । शास्त्रविज्ञानादीनामविसंवादसाधनमेवास्यासाधारणमहिमा । अध्ययनं तन्निष्पत्तयेऽध्येतरि प्रभवतीत्यध्यायश्चैषं तदभिधानम् ।

अथ दानम्।

न यत्र दानमीशस्य गृहं तन्न, भवत्विह।
आड़म्बरोऽर्चनानां वा प्रार्थनोच्चप्रतिध्वनिः ॥ १ ॥
दानहीनो हि विश्वासः शून्या धर्म्माभिमानिता।
वन्ध्यः पादप एषोऽत्र सूते न फलमण्वपि ॥ २ ॥
प्रकाशयति प्रेमाणं य एष पितरं प्रति।
भ्रातरं प्रति तद्धीनः कपटी वञ्चकः स तु।
विषादवाससा स्वार्थाधीनतामावृणोति यः ॥ ३ ॥
उच्छ्वसितनदीप्रायः प्रेमास्य परमेश्वरे।
भक्तस्य तु परिस्फीतो बाधां सर्व्वां भिनत्ति च ॥

१। अथ दानमाह न यत्रेति। यत्र गृहे न दानम् अस्तीति शेषः, न तत् गृहम् ईशस्य परमेश्वरस्य। इह गृहे अर्चनानां प्रातिदैवसिकपूजानाम् आड़म्बरः प्रार्थनायाः उच्चप्रतिध्वनिः वा भवतु। दानं विना नैवेश्वरगृहत्वमिति भावः।

२। कथं न तैवेश्वरगृहत्वमिति तदाह दानहीन इति। दानहीनो हि विश्वासः शून्या अन्तःसारविरहिता धर्म्माभिमानिता धार्म्मिकत्वप्रदर्शनम्। अत्र संसारे एषः विश्वासः वन्ध्यः फलप्रसवविहीनः पादपः वृक्षः न अण्वपि अल्पमपि फलं सूते।

३। तादृशधर्माभिमानिनां निन्द्यत्वे कारणमाह प्रकाशयतीति। य एषः दान-हीनो जनः पितरम् ईश्वरम् प्रति प्रेमाणं प्रीतिं प्रकाशयति प्रकटयति, भ्रातरं मनुष्यं प्रति तद्धीनः प्रेमवर्ज्जितः, स तु कपटी कपटाचारी वञ्चकः शठः। योऽसौ विषादवाससा शोकचिह्नप्रकाशकवस्त्रेण—एतेन तस्य बहिः कृच्छ्रसाधनपरत्वमुक्तम्—स्वार्थाधीनताम् स्वार्थपरत्वम् आवृणोति आच्छादितां करोति।

४। सम्प्रति छलवञ्चनविरहितस्य भक्तस्य व्यापकप्रेमाणमाह उच्छ्वसितेति। भक्तस्य अस्य जनस्य परमेश्वरे प्रेमा उच्छ्वसितनदीप्रायः परिस्फीतः सन् सर्व्वां बाधां गतिरोधकारीं

परिव्याप्नोति विस्तीर्णे संसारे परिपूरयन्।
स्थानान्यस्य गभीराणि प्राचुर्य्यैर्जनयन् पुनः॥
आनन्दशस्यराशींश्च नितरां शुष्कभूमिषु॥ ४॥
अतो गृही त्यजेद्दूरे जुगुप्सिताभिशापवत्।
स स्वार्थपरतां कुर्य्यात् दानप्रेमालयं गृहम्॥ ५॥
गर्वाभिमानतो न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ तम्।
मत्वा घृण्यं हि पतितं नीचमिव घृणास्पदम्॥ ६॥
अभावाकुलितान् दुःखभाजस्त्वं तांश्च मानय।
तेषां सेवां हि सौभाग्यं धर्म्मञ्च गणयात्मनः॥ ७॥
गृहीतारन्तु दानञ्चेच्छुभयुक्तं करोति किम्।
दातारं न शतगुणैः शुभैः सम्भावयत्यलम्॥
दात्रे छानयते स्वर्णं गृहीत्रे रौप्यमर्पयत्॥ ८॥

भिनत्ति कूलवत् भिन्नां करोति; विस्तीर्णे संसारे अस्य संसारस्य गभीराणि स्थानानि परिपूरयन् प्राचुर्य्यैः पुनः नितराम् अत्यर्थं शुष्कभूमिषु आनन्दशस्यराशीन् च जनयन् उत्पादयन् परिव्याप्नोति च।

५। गृहस्थस्य कर्त्तव्यमाह अत इति। अतः अतएव स गृही जुगुप्सिताभिशापवत् जुगुप्सितश्च अभिशापश्च तद्वत् स्वार्थपरतां दूरे त्यजेत् परिहरेत्, गृहं दानस्य च प्रेम्णश्च आलयं कुर्य्यात्।

६। दाने गर्व्वत्यागमाह गर्व्वेति। गर्व्वाभिमानतः घृणास्पदं पतितं नीचमिव तं दरिद्रं घृण्यं मत्वा न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ।

७। दरिद्रसम्माननामाह अभावेति। त्वम् अभावाकुलितान् दुःखभाजः तान् दरिद्रान् मानय सम्मानय, तेषां दरिद्राणां सेवा आत्मनः सौभाग्यं धर्म्मञ्च गणय।

८। कथं दरिद्रसम्माननया सौभाग्यं तदाह गृहीतारमिति। चेत् यदि दानं कर्त्तृ

सत्यं सत्यं हि यो यच्छेत् दरिद्राय स यच्छति ।
प्रभवे खलु तस्मै तन्महीययेत तच्चिरम् ॥ ९ ॥
मा भूरिति दैव्ये च कर्म्मस्वलस ईदृशि ।
क्लान्तो वा त्वमुदासीनो दातुं कामी सदा भव ।
अधिकेन प्रमाणेन ऋणोपायैस्तवाल्पकैः ॥ १० ॥
दानमनियतं मा भूदचिरस्थायिनां तव ।
भावानां केवलं यद्धि विकाशः क्षणिकः स्मृतः ॥ ११ ॥
गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं दानं तन्नियतं कुरु ।
करुणायाश्च दूतो यत्र निद्रात्वीश्वरालये ॥ १२ ॥

गृहीतारं शुभयुक्तं करोति, किं न दातारम् अलम् अत्यर्थम् शतगुणैः शुभैः सम्भावयति तद्युक्तं करोति । गृहीत्रे सौख्यम् अर्पयत् दानं दात्रे दातारमुद्दिश्य हि स्वर्गम् आनयति ।

९। दरिद्राय दानमीश्वरायेत्याह सत्यमिति । सत्यं सत्यं हि यो दरिद्राय यच्छेत्, स प्रभवे ईश्वराय खलु यच्छति । तत् दानं तस्मै ईश्वराय, तत् तस्मात् चिरं महीययेत महिम्ना सम्भावितं कुर्य्यात् दानमिति शेषः ।

१०। दानेऽनलसत्वमुपदिशति मा भूरित्यादिना । ईदृशि महति दैव्ये च देवसम्पर्कीये कर्म्मणि त्वम् अलसः क्लान्तः उदासीनः वा मा भूः । तव अल्पकैः ऋणोपायैः अधिकेन प्रमाणेन दातुं सदा कामी भव । यद्यपि तवाधिकः ऋणो नास्त्युपायो वा तथाप्यल्पेनैव ऋणेनोपायेन च अधिकपरिमाणदानकर्म्म साधयेति फलितार्थः ।

११। दानेऽनियतभावपरित्यागमाह दानमिति । तव दानम् अनियतं मा भूत्, यत् हि केवलम् अचिरस्थायिनां भावानां क्षणिकः विकाशः स्मृतः । कदाचिदुच्छ्वसितहृदयेन दानं कदाचिन्न तथेत्यचिरस्थायित्वं भावानां, नियतत्वन्तु तद्विपरीतम् ।

१२। दानस्य नियतत्वमाह गृह्येति । गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं तत् दानं नियतं

आगच्छन्ति यदा दीना व्रजन्ति शरणं तव ।
आहारञ्चाश्रयं वाथ प्रार्थयन्ति सहायताम् ॥
त्वामुद्यन्तं सहायं ते पश्यन्तु, न कदाचन ।
निराशा विनिवर्त्तन्तां दृष्ट्वा द्वारमर्ह्नीं तव ।
रुद्धं साहाय्यविषये तवानिच्छापरं करम् ॥ १३ ॥
प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कर्णं देहि यद्यसौ ।
हीनतमोऽतिदुःखी च शृणु सर्वं स यद्वदेत् ।
औदार्य्यशान्तभावेन ततस्तत् त्वं विचारय ॥ १४ ॥
दानपात्रं हि चेत् सोऽयं देह्याहारञ्च वाससा ।
सम्भावय च सेवस्व रीत्यान्यविधयाऽथवा ।
आनन्दहृदयेनाथ सम्भ्रमेण च सङ्गतः ॥ १५ ॥

नियमवन्नं कुरु यत् करुणाया दूतः ईश्वरालये न निद्रातु, सदा जागरूकस्तिष्ठत्विति यावत् ।

१३ । सदा दानोन्मुखेन भवितव्यमित्याह आगच्छन्तीति । यदा दीनाः दरिद्रा आगच्छन्ति, तव शरणं व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति, आहारम् आश्रयम्, अथवा सहायताम् प्रार्थयन्ति च, ते दरिद्राः त्वाम् उद्यन्तं सहायं पश्यन्तु ; तव द्वारं रुद्धं, साहाय्यविषये तव करम् हस्तम् अनिच्छापरं दृष्ट्वा निराशाः सन्तः कदाचन न विनिवर्त्तन्तां निवृत्ता भवन्तु ।

१४ । यस्य तस्य यत्तत्प्रार्थनासम्पूरणेनानिष्टपातसम्भवमाशङ्क्याह प्रत्येकमिति । प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कर्णं देहि । यद्यपि असौ हीनतमः अतिदुःखी च तथापि स यत् वदेत् सर्वं तत् शृणु, ततः श्रवणानन्तरं तत् प्रार्थिभणितम् औदार्य्यशान्तभावेन विचारय । औदार्य्यशान्तभावेनेति विशेषणेन अविचारेण प्रार्थिवाक्ये दोषदर्शननिष्फलसंशयादि-परिहारः सूच्यते ।

१५ । एवं विचारानन्तरं किं कर्त्तव्यं तदाह दानपात्रमिति । चेत् यदि सोऽयं

मासस्यायोजनं त्वञ्च परीवाराय ते यदा ।
क्रीणासि तेन गोधूमचूर्णं तण्डुलमेव च ॥
क्रीणीहि दीनसेवार्थं स्वतन्त्रं रच सञ्चये ।
समर्पितन्तत् दानाय तदर्थमेव केवलम् ॥ १६ ॥
पुरातनानि वस्त्राणि वस्तुजातानि ते पुनः ।
जीर्णानि प्रतिमासं त्वं रच यच्छंश्च तानि च ।
ये याचन्ते परित्यक्तवस्तून्येवं कृतार्थय ॥ १७ ॥
मासिकं नियमाद्यच्छ निजावस्थोचितं पुनः ।
दातव्यसमितिष्वस्योच्छेदोऽदानं न जातुचित् ।
दारिद्र्याच्छलमाश्रित्य त्वत्तः सम्भवतूत्तरात् ॥ १८ ॥

हि दानपात्र', आहारम् देहि, वाससा वस्त्रेण च सम्भावय, अथवा अन्यविधया रीत्या आनन्दहृदयेन अथ सम्भ्रमेण समादरेण च सङ्गतः सन् सेवस्व ।

१६ । दानार्थं सञ्चयमाह मासस्येति । त्वं यदा ते तव परीवाराय मासस्य आयोजनं शस्यादिकं क्रीणासि तेन आयोजनेन सह गोधूमचूर्णं तण्डुलम् एव च दीनसेवार्थं क्रीणीहि । दानाय समर्पितं तत् क्रीतं वस्तु केवलं तदर्थम् एव दानार्थम् एव स्वतन्त्रं सञ्चये कोषे रच ।

१७ । दरिद्रजनार्थं त्यक्तवस्तुसंग्रहमाह पुरातनानीति । ते तव पुरातनानि वस्त्राणि जीर्णानि वस्तुजातानि पुनः प्रतिमासं त्वं रच । ये याचन्ते प्रार्थयन्ते तेभ्यः यच्छन् च एवं तानि परित्यक्तवस्तूनि कृतार्थय सफलानि कुरु ।

१८ । गृहे नियमितं दानमस्ति किं दातव्यसमितिषु दानेनेति निरसयन्नाह मासिकमिति । नियमात् नियमपूर्व्वकं निजावस्थोचितं मासिकं दातव्यसमितिषु पुनः यच्छ । उत्तरात् दानानन्तरं दारिद्र्याच्छलमाश्रित्य त्वत्तः अस्य मासिकस्य उच्छेदः अदानं जातुचित् कदाचित् न सम्भवतु ।

उपाये हीनता चेत्ते समागच्छति तेन ते ।
भरणे पोषणे स्वानां कृच्छ्रञ्च समुपस्थितम् ॥
दानं तत्परिमाणेन भजेन्न्यूनत्वमेव हि ।
दीनानामधिकारन्त्वं हर्त्तुं नात्राधिकारवान् ॥ १९ ॥
धनं यदस्ति सम्पत्तिर्न ते व्येतुं यदृच्छया ।
स्वाभिप्रायाय, तन्न्यस्तं प्रभुणा त्वत्करे स्मर ॥ २० ॥
भारार्पणं स कृतवानाज्ञाञ्च स्वजनेषु च ।
दीनेभ्योऽपि परार्थं तदंशं कञ्चित् स्वभागतः ॥
मासं मासं खलु व्येतुमात्मसान्न कृचित्त्वया ।
कर्त्तव्यः स्वार्थहेतोः स केनापि कारणेन च ॥ २१ ॥

१९। अवस्थाया हीनतायां किं कर्त्तव्यं तदाह उपाय इति। चेत् यदि ते तव उपाये आयादौ हीनता समागच्छति, तेन हेतुना ते तव स्वानां भरणे पोषणे कृच्छ्रं च समुपस्थितम्, तत्परिमाणेन कृच्छ्रानुरूपमिति यावत् दानं हि न्यूनत्वं भजेत्। न त्वम् अत्र दीनानाम् अधिकारं हर्त्तुम् अधिकारवान्।

२० । कथमेवं कर्त्तव्यं तदाह धनमिति। ते तव यत् धनम् अस्ति यदृच्छया स्वाभिप्रायाय स्वोयोद्देश्यसाधनाय व्येतुं न ते सम्पत्तिः। प्रभुणा परमेश्वरेण त्वत्करे तत् न्यस्तं न्यासरूपेण रचितं स्मर, एतत् स्मरणविषयं कुरु।

२१। तत्रेश्वराभिप्रायं तदाज्ञाञ्च दर्शयति भारार्पणमिति। स प्रभुः स्वजनेषु च दीनेभ्योऽपि भारार्पणम् आज्ञाञ्च कृतवान्। किं कर्त्तुम्? मासं मासं स्वभागतः कञ्चित् तस्य धनस्य अंशं परार्थं परोपकाराय व्येतुम्। केनापि कारणेन त्वया सः अंशः कृचित् स्वार्थहेतोः स्वाभिप्रायसाधनार्थम् आत्मसात् न कर्त्तव्यः।

संख्यानं हि प्रभोर्दानकोषरक्षक देहि तत्।
भृत्यत्वस्य तु विश्वस्तं प्राप्यं दत्तं प्रदर्शयन्॥ २२॥
समाजस्योपकाराय विविधत्वं हि कर्म्मणाम्।
दानमालिङ्गति, बहु करुणाया निदेशनम्॥ २३॥
अन्नन्तु क्षुधितायाथ पानीयं तृषिताय च।
वसनञ्च विवस्त्राय शुश्रूषा रोगिणि पुनः॥
विवासाय गृहं शोकतप्ताय परिसान्त्वनम्।
पितृमातृविहीनानां बालानां दुःखवारणम्॥
विधवानाञ्च, दीनाय छात्राय पुस्तकार्पणम्।
मठमन्दिररोगार्त्तालयस्थापनरक्षणे॥
साधारणेषु चैतेषु दानकर्म्मसु नित्यशः।
हृदयं बलमर्थञ्च नियोजय यथायथम्॥ २४॥

२२। तत्र दायित्वमाह संख्यानमित्यादिना। हे प्रभोः दानकोषरक्षक, तत् तस्मात् प्राप्यं दीनानामिति शेषः दत्तं प्रदर्शयन् व्ययलिखनसाधनेन प्रमिण्वन् भृत्यत्वस्य विश्वस्तं संख्यानं देहि।

२३। दानस्य विविधत्वमाह समाजस्येति। समाजस्य उपकाराय दानं कर्म्मणां विविधत्वम् आलिङ्गति। करुणायाः निदेशनं बहु।

२४। तद्विविधत्वमाह अन्नन्त्विति। क्षुधिताय अन्नम्, तृषिताय च पानीयम्, विवस्त्राय वस्त्रहीनाय वसनम्, रोगिणि पुनः शुश्रूषा, विवासाय गृहहीनाय गृहम्, शोकतप्ताय परिसान्त्वनम् सान्त्वनादानम्, पितृमातृहीनानां बालानां विधवानाञ्च दुःख-वारणम्, दीनाय दरिद्राय छात्राय पाठार्थिने पुस्तकार्पणम्, मठः विद्यालयः, मन्दिरं भजनालयः, रोगार्त्तालयः रोगिणां चिकित्सार्थं गृहम्, एतेषां स्थापनं रक्षणञ्च, एतेषु साधारणेषु दानकर्म्मसु नित्यशः हृदयं बलम् अर्थञ्च यथायथं नियोजय।

असाधारणकर्म्माणि सन्तीह यत्र स प्रभुः।
समयर्त्तुविशेषेषु नियोजयति चाज्ञया ॥ २५ ॥
दुर्भिक्षं मरको व्याधिर्देशव्याप्यग्निसंक्रमः।
अन्यो वा विपत्पातो देशे वान्यत्र येन च ॥
शतं शतं मानवाश्चाकुलाः क्षुत्तृड्विमर्द्दिताः।
विनष्टा दुःखितास्तत्र समयाक्षेपणेन च ॥
साहाय्यं कुरु दुःखानि चोपायान् विविधान् श्रयन्।
लघुभाराणि निखिलामात्मशक्तिं नियोज्य च ॥ २६ ॥
ग्रीष्मे यदा तीक्ष्णकरस्तिग्मरश्मिरथार्पय।
स्निग्धं तुषारसम्पृक्तं पानीयं मधुरं पयः ॥
सितायुक्तं तृषार्त्ताय, भक्ष्यं श्रान्तिहरं पुनः।
विश्रामञ्च परिश्रान्तः क्लान्तः प्राप्नोतु चाश्रमः।
स्वच्छस्यायोजनं द्वारे करुणोत्सस्तुतस्य ते ॥ २७ ॥

२५। साधारणदानकर्म्मव्यतिरिक्तमप्यन्यत् प्रभोराज्ञया कर्त्तव्यमित्याह असाधारणेति। इह असाधारणकर्म्माणि सन्ति यत्र स प्रभुः समयर्त्तुविशेषेषु आज्ञया नियोजयति च।

२६। कानि कानि कर्त्तव्यानि समयर्त्तुविशेषघटितानि प्रदर्शयति तानि दुर्भिक्षमिति। दुर्भिक्षम् अन्नकष्टम् मरकः मारी देशव्यापी व्याधिः रोगः अग्निसंक्रमः अग्न्युत्पातः, अन्यो वा विपत्पातः अत्र देशे स्वदेशे अन्यत्र विदेशे वा, येन च दुर्भिक्षादिना शतं शतं मानवाः च आकुलाः क्षुत्तृष्णाभिपीड़िताः विनष्टाः विनाशं गताः, दुःखिताः क्लिष्टाः, तत्र समयाक्षेपणेन च कालक्षेपमकृत्वा सत्वरमिति यावत् साहाय्यं कुरु, निखिलाम् आत्मशक्तिं नियोज्य च विविधानुपायान् श्रयन् दुःखानि लघुभाराणि कुरु।

२७। ग्रीष्म इति। ग्रीष्मे ऋतौ तिग्मरश्मिः सूर्य्यः यदा तीक्ष्णकरः, तदा तृषा-

शीते चोष्णकरं वस्त्रं दीनाय चीरवाससे।
शीतार्त्ताय प्रयच्छ त्वं ततस्त्राणाय तत्परः॥ २८॥
दारिद्र्याय जड़त्वाय चालस्याय न जातुचित्।
यच्छोत्साहमपात्रस्यदानात्पात्राय देहि तत्॥ २९॥
प्रशंसिष्यन्ति सर्व्वे त्वां दास्यन्ति गौरवं महत्।
दानं तूर्य्यरवेणेव मा घोषयात्मनस्ततः॥
विनीतगुप्तभावेन करो दीनान् भरत्वसौ।
लोकप्रियत्वं तेनात्र न जात्वन्विष्य चार्थय॥ ३०॥

र्त्ताय तुषारसम्पृक्तं हिमशिलासंमिश्रितं स्निग्धं सुशीतलं पानीयं जलं, मधुरं सितायुक्तं शर्करामिश्रं पयः च, अर्पय। परिश्रान्तः क्लान्तः पुनः विश्रामं श्रान्तिहरं मर्त्यं च करुणोत्सुतस्य स्वच्छस्य अम्भसः जलस्य च आयोजनं तव द्वारे प्राप्नोतु।

२८। शीते शीतर्त्तौ च शीतार्त्ताय दीनाय चीरवाससे उष्णकरं वस्त्रं ततः शीतात् त्राणाय तत्परः सन् प्रयच्छ।

२९। आलस्यादिषु प्रोत्साहदानं वारयति दारिद्र्यायेति। दारिद्र्याय दरिद्रभावाय भिक्षया जीविकानिर्व्वाहं सुलभं दृष्ट्वा दरिद्रावस्थास्वीकारायेति यावत् जड़त्वाय परिश्रमविमुखत्वाय आलस्याय च सामर्थ्यसत्त्वेऽप्यनुत्साहाय अपात्रस्यदानात् जातुचित् कदाचित् न उत्साहं यच्छ। तत् दानं पात्राय तत्प्राप्त्युपयुक्ताय देहि।

३०। प्रशंसागौरवलोकप्रियतालाभाकाङ्क्षया दानं वारयति प्रशंसिष्यन्तीति। त्वां सर्व्वे प्रशंसिष्यन्ति महत् गौरवं दास्यन्ति, ततः तूर्य्यरवेण इव आत्मनः स्वस्य दानं मा घोषय। किं कर्त्तव्यम्? असौ करः विनीतगुप्तभावेन दीनान् दरिद्रान् भरतु, तेन दानेन जातु कदाचित् लोकप्रियत्वं न अन्विष्य अर्थय च।

सत्यं यद्दानशीलत्वं न हस्ते हृदये तु तत्।
इच्छायां न क्रियायान्तत् प्रभोर्ग्राह्यः कपर्द्दकः।
विधवाया महद्दानं न तथा हृदयान्न चेत्॥ ३१॥
धन्यास्ते जीवितं येषां परार्थं हि वपुर्मनः।
ये समर्पितवन्तोऽत्र सेवायां जनसंहतेः।
प्राप्नुयुस्ते पुरस्कारानिहामुत्र च निश्चितम्॥ ३२॥

इति दानम्।

अथ सम्बन्धः।

कर्त्तव्यान्यथ सम्बन्धा गृह्याः शुद्धतमाः स्मृताः।
शोच्योऽवहेलते योऽसौ पार्थिवानीति बुद्धितः॥ १॥

३१। सत्यदानशीलतामाह सत्यमिति। सत्यं यत् दानशीलत्वं तत् हृदये न तु हस्ते, न क्रियायां किन्तु इच्छायाम्, प्रभोः समीपे विधवायाः कपर्द्दकः ग्राह्यः, न तथा महत् दानं, चेत् यदि न हृदयात्। हृदयशून्यं महत् दानमप्यग्राह्यम्, क्षुद्रं तुच्छमपि न तथा यदि तत् हृदयात् प्रसृतम्।

३२। दाने कृतकृत्यतामाह धन्या इति। ते धन्याः येषां जीवितं जीवनं परार्थम्, ये हि वपुः शरीरं मनः अत्र जनसंहतेः सेवायां समर्पितवन्तः। निश्चितं ते इहामुत्र च पुरस्कारान् प्राप्नुयुः। इति दानम्।

१। सम्प्रति सम्बन्धोत्थितानि कर्त्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते कर्त्तव्यानीति। कर्त्तव्यानि शुद्धतमानि अथ अपि च गृह्याः सम्बन्धाः शुद्धतमाः स्मृताः। योऽसौ पार्थिवानीति सम्बन्धाः पार्थिवाः, कर्त्तव्यानि पार्थिवानीति शेषः बुद्धितः अवहेलते अवहेलां करोति, सोऽसौ शोच्यः।

बहव: सन्ति ये गर्व्वं वहन्ति विषयेषु च ।
महत्सु च यथा योगे भक्तौ परहिते तथा ॥
वैराग्ये स्मयतो विस्मरन्ति क्षुद्राणि तानि च ।
दैनन्दिनानि कृत्यानि छलयन्ति च सन्तती: ।
पितॄन् मातॄश्च पत्नीश्चोपेचन्त इति ते पुन: ॥ २ ॥
चरन्ति दिवि ते चोर्द्ध्वमिति मिथ्याभिमानिन: ।
कर्त्तव्यभूमिसंस्पर्शं मन्यन्ते नीचतामिह ॥ ३ ॥
न दोषापनयस्तेषामस्ति देवविचारणे ।
अस्थापयच्चापुनात् स सम्बन्धांश्च प्रभु: स्वयम् ॥
गृहस्थानाञ्च कृत्यान्यादिशत्तान्यभिमानत: ।
उल्लङ्घन्ते चोपयुक्तं तेभ्यो दण्डं स दास्यति ॥ ४ ॥

२ । योगादिषु गर्व्वं वहतां सम्बन्धोत्थितकर्त्तव्यपालन औदासीन्यं निन्दति बहव इति । बहव: सन्ति ये महत्सु विषयेषु यथा योगे भक्तौ परहिते वैराग्ये च गर्व्वं वहन्ति, स्मयतो ह्यहङ्कारवशात् क्षुद्राणि तानि दैनन्दिनानि कृत्यानि कर्त्तव्यानि विस्मरन्ति, तेन पुन: पितॄन् मातॄ: पत्नी: सन्तती: च उपेचन्ते इति छलयन्ति च । केवलं गर्व्ववशात्तेषूपेचाप्रदर्शनं, वस्तुतोऽस्ति हृदये तेष्वासक्ति:, सुतरां छलनमात्रमिदमिति तत्त्वम् ।

३ । चरन्तीति । ते ऊर्द्धं दिवि चरन्ति इति मिथ्याभिमानिन: इह पृथिव्यां कर्त्तव्यभूमिसंस्पर्शं नीचतां मन्यन्ते । ह्यथा धर्म्माभिमानता तान् कर्त्तव्यविमुखान् करोति संसारित्वापवादभयात् कुण्ठितांश्च ।

४ । अभिमानफलमाह न दोषेति । देवविचारणे परमेश्वविचारे तेषां दोषापनय: न अस्ति । कथम् ? स प्रभु: स्वयं सम्बन्धान् च अस्थापयत् अपुनात् च गृहस्थानां कृत्यानि च आदिशत्, अभिमानत: तानि ये उल्लङ्घन्ते, स प्रभु: तेभ्य: उपयुक्तं दण्डं दास्यति ।

किं मन्यसे गृहं वासमपुण्यं गर्व्वसन्तते ।
पितरौ पत्न्यपत्यानि पशुसम्बन्धभूमयः ॥
न चास्ति तव तत्तेषु बाध्यता नीतिसङ्गता ॥ ५ ॥
मन्यस्व पुण्यसम्बन्धान् स्वान् गृहस्थ तव प्रभोः ।
मानितुं सेवितुं तांश्च तेनादिष्टोऽसि नित्यशः ॥ ६ ॥
क्षुद्रतमं प्रभोर्गेहेऽस्त्ववमन्तुं न साहसम् ॥ ७ ॥
एकैकस्या बाध्यताया अणोरिह परत्र च ।
दातुं संख्यानमेव स्याः समाहूतो विनिश्चितम् ॥ ८ ॥
अहो मानव जानासि न किं कौ पितरौ भुवि ।
स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ पिता माता च ते खलु ॥ ९ ॥

५। गर्व्वितान् धिक्करोति किमिति। हे गर्व्वसन्तते, किं गृहम् अपुण्यम् अपवित्रं वासं मन्यसे, पितरौ पत्नी अपत्यानि पशुसम्बन्धभूमयः किमिति शेषः, तत् तस्मात् तव तेषु नीतिसङ्गता बाध्यता न च अस्ति ?

६। सम्माननमाह मन्यस्वेति। तव गृहस्थ प्रभोः परमेश्वरस्य, स्वान् स्वजनान् पुण्यसम्बन्धान् मन्यस्व। तेन प्रभुणा तान् नित्यशः सेवितुं मानितुं च आदिष्टः असि।

७। क्षुद्रोऽपि नावमन्तव्य इत्याह क्षुद्रतममिति। प्रभोः गेहे क्षुद्रतमं जनम् अवमन्तुं साहसं न अस्तु।

८। तत्र दायित्वमाह एकैकस्या इति। अणोः क्षुद्राया एकैकस्याः बाध्यतायाः संख्यानं दातुम् इह परत्र च विनिश्चितं समाहूतः स्याः।

९। पितृमातृसन्तानसन्ततिसम्पर्कजनितकर्त्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते अहो इति। अहो मानव, किं न जानासि, भुवि पितरौ मातापितरौ कौ ? ते तव माता पिता च स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ।

पित्रोर्वशंवदाः स्यात सेवध्वं तौ समग्रया।
शक्त्या प्रयोजनीयानि तयोर्यच्छत तुष्टये॥
क्लेशभारं शमयत मधुरप्रेममिश्रया।
नन्दयत तयोर्वाचा हृदयान्यात्मजन्मनः॥ १५॥
कायेन मनसा नित्यं यतध्वं जीवनावधि।
ऋणं स्नेहवतोरब्धितुल्यं शोधयितुं पुनः॥ १६॥
वृद्धौ दुर्बलकायौ तौ यदा पालयतानिशम्।
सांसारिकसुखायेह सेवया च प्रकृष्टया॥
सन्तोषयत पुण्येनाध्ययनेन च तौ पुनः।
आनन्दयत सङ्गीतैरुपकाराय चात्मनः॥ १७॥
न वः सेवाः शून्यगर्भा वाह्यदासत्वमेव वा।

१५। सन्तानानां कर्त्तव्यान्याह पित्रोरिति। हे आत्मजन्मनः सन्ततयः, पित्रोः मातापित्रोः वशंवदाः स्यात, समग्रया शक्त्या तौ मातापितरौ सेवध्वम्, तुष्टये तयोः प्रयोजनीयानि यच्छत, क्लेशभारं शमयत, मधुरप्रेममिश्रया वाचा तयोः हृदयानि नन्दयत।

१६। कायेनेति। कायेन मनसा नित्यम् स्नेहवतोः मातापित्रोः अब्धितुल्यं समुद्रसदृशम् ऋणं शोधयितुं पुनः जीवनावधि यावज्जीवनं यतध्वं यत्नं कुरुत, ऋण-शोधनार्थं सदा परिश्रमिणो भवत।

१७। वृद्धाविति। यदा तौ वृद्धौ दुर्बलकायौ तदा अनिशं पालयत, इह तयोः सांसारिकसुखाय प्रकृष्टया सेवया च सन्तोषयत, तयोः आत्मनः उपकाराय पुण्येन अध्ययनेन शास्त्रपाठेन सङ्गीतैः पुनः तौ आनन्दयत।

१८। न व इति। वः सेवाः शून्यगर्भाः वेतनभुजां वाह्यदासत्वमेव वा न

भवन्तु वेतनभुजामुच्छ्वासाः सन्तु ताः पुनः ।
कृतज्ञताया भक्तेश्च प्रेम्णश्चात्यन्तिकस्य च ॥ १८ ॥
अहो पुत्राश्च कन्याश्च गृहस्थानां परेशितुः ।
पित्रोः स्नेहोपरक्तेन नेतृत्वेन च शिक्षया ।
विश्वासे वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवतान्वहम् ॥ १९ ॥
शारीरं मानसं तेभ्यश्चाध्यात्मं शिक्षणं सदा ।
पितरौ यच्छतं हेतोः प्रभोर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
दूषयतेऽधिकं चैतान् लालनं ताड़नं तथा ॥ २१ ॥
स्नेहेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
भाजयन्मार्द्दवं चास्तु कर्त्तृत्वं तत्तयोर्मितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवाः पुनः कृतज्ञतायाः भक्तेः च आत्यन्तिकस्य प्रेम्णः च उच्छ्वासाः सन्तु ।

१९ । अहो इति । परेशितुः परमेश्वरस्य गृहस्थानां हे पुत्राः च कन्याः च, पित्रोः मातापित्रोः स्नेहोपरक्तेन नेतृत्वेन शिक्षया च विश्वासे प्रेम्णि साधुत्वे अन्वहं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवत ।

२० । अधुना पित्रोः कर्त्तव्यान्याह शारीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः शारीरं शरीरसम्पर्कीयं मानसं मनःसम्पर्कीयं अध्यात्मम् आत्मसम्पर्कीयं शिक्षणं यच्छतम् प्रभोः परमेश्वरस्य हेतोः निमित्तम् एव हि नयतम् विनीतान् कुरुतम् ।

२१ । दूषयत इति । एतान् कन्यापुत्रान् अधिकं लालनं तथा अधिकं ताड़नं दूषयते ।

२२ । स्नेहेनेति । सुकुमारेण स्नेहेन विनयस्य शिक्षाविशेषस्य कठोरतां मार्द्दवं भाजयत् तयोः मातापित्रोः तत्कर्तृत्वं मितं परिमितम् अस्तु ।

बलपूर्व्वकशिक्षाया रीतिं नाश्रयतं क्वचित् ।
स्वाभाविकी च सहजा सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २३ ॥
प्रभाववशगाः सुस्थोपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।
सुक्षमाः सन्तु, मा भूतं हस्तक्षेपपराक्लम् ॥ २४ ॥
अकालोन्मेष आसां यन्मा भूद्बलप्रयोगतः ।
परमावहितौ स्यातन्तत्रोपायपराविह ॥ २५ ॥
स्वास्थ्यं ताभ्योऽयतो देहि विशुद्धमनिलं तथा ।
नित्यं प्रकृष्टमाहारं व्यायामं श्रान्तिसंहृतिम् ॥ २६ ॥
यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।
यदा यौवनसम्पन्ना धर्म्मशिक्षा प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२३ । बलेति । बलपूर्व्वकशिक्षायाः रीतिं क्वचित् न आश्रयतम् । असौ सन्ततीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सहजा स्वाभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभावेति । प्रभाववशगाः पित्रोः प्रभाववशतापन्नाः उत्तमं सुस्थोपचयं प्रकृतिस्थपरिवृद्धिं प्राप्तुम् सुक्षमाः भवन्तु, अलम् अत्यर्थं हस्तक्षेपपरौ मा भूतम् ।

२५ । अकालेति । बलप्रयोगतः यत् यस्मात् आसां सन्ततीनाम् अकालोन्मेषः मा भूत्, तत्र परमावहितौ उपायपरौ इह शिक्षाविधौ स्यातम् ।

२६ । स्वास्थ्यमिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अयतः प्रथमं विशुद्धम् अनिलं वायुं तथा नित्यं प्रकृष्टं स्वास्थ्यकरम् आहारम्, व्यायामम् अङ्गचालनं श्रान्तिसंहृतिं विश्रामं देहि ।

२७ । यदेति । यदा हि बालिका बालाः, तदा नीतिशिक्षां प्रयच्छतम्, यदा यौवनसम्पन्नाः धर्म्मशिक्षा प्रदीयताम् । बाल्ये नीतिशिक्षा यौवने धर्म्मशिक्षेति फलितार्थः ।

न मतैर्धर्म्मशास्त्रोक्तैः कठोरैस्तु शिरांसि च।
तरुणानां पूरयतं वाकोवाक्यानि सर्व्वथा॥
उदीरयन्ति शुकवत् पश्यन्तौ तत्र नन्दतम्॥ २८॥
शिक्षायां पालने चात्र पितुर्मातुश्च सन्ततम्।
अस्त्येव सहयोगित्वमेकैकस्यास्ति यत् पुनः॥
भागित्वं पूर्णतां प्रापयितुं चेदुभयोर्न हि।
प्रभावाणान्तु योगः स्यादसमग्रं हि शिक्षणम्॥ २९॥
शिक्षा पूर्णा तदा धर्म्माः पितुर्मातुश्च शोभनाः।
गुणाः सर्व्वे यदा ह्येकीभवन्ति सन्तताविह॥ ३०॥
असत्संसर्गतोऽनीतिप्रभावात् ताश्च रक्षतम्॥ ३१॥
ग्रन्थांश्च हि मनोनीतान् सङ्गिनो यच्छतं पुनः।

२८। न मतैरिति। तरुणानां शिरांसि धर्म्मशास्त्रोक्तैः कठोरैः मतैः तु न पूरयतम्, सर्व्वथा वाकोवाक्यानि प्रश्नोत्तराणि तद्घटितग्रन्थविशेषान् शुकवत् उदीरयन्ति तत्पश्यन्तौ न नन्दतम् आनन्दितौ भवतम्।

२९। मातापित्रोरुभयोः शिक्षाविधौ कर्त्तव्यतास्ति तदाह शिक्षायामिति। शिक्षायां पालने च अत्र पितुः मातुः च सन्ततं नियतं सहयोगित्वम् अस्ति एव, यत् यस्मात्पूर्णतां प्रापयितुं शिक्षामिति शेषः तयोः एकैकस्य भागित्वम् अस्ति, चेत् यदि उभयोः प्रभावाणां योगः न स्यात्, शिक्षणं हि शिशूनामिति शेषः असमग्रम् अपूर्णं स्यात्।

३०। शिक्षेति। तदा शिक्षा पूर्णा यदा पितुः सर्व्वे धर्म्माः मातुश्च शोभनाः गुणाः इह सन्ततौ हि एकीभवन्ति।

३१। असदिति। ताः सन्ततीः पुत्रान् कन्याश्च असत्संसर्गतः अनीतिप्रभावात् च रक्षतम्।

३२। ग्रन्थानिति। इह बालिकाभ्यः बालेभ्यः च मनोनीतान् ग्रन्थान्,

बालिकाभ्यश्च बालेभ्यः सतश्चित्रपटानिह ॥
सचित्रनीतिदृष्टान्तान् प्रदर्शयतमत्र यत्।
ग्रहणप्रवणान्येषां सुकुमाराणि तानि च ॥
हृदयानि प्रगृह्णन्ति बाल्ये सन्मुद्रणानि च ॥ ३२ ॥
काव्यप्रकृतिसौन्दर्य्यस्वादानुभवमेषु च।
प्रोन्मेषय प्रसूनानुरागञ्च परिभावय ॥ ३३ ॥
उद्यानं गृहसंयुक्तं चास्ति चेत् ते चरन्त्विह।
पश्यन्तो वृत्तवल्लर्य्यादीन् सहाया रोपणादिषु ॥ ३४ ॥
पक्षिणः पशवः सन्ति चेत्तत्र गृहपालिताः।
स्नेहेन तान् पालयितुं लालयितुञ्च शिक्षय ॥ ३५ ॥
परमेशगृहे नित्यं दयया ते पशून् प्रति।
भविष्यन्ति प्रसिद्धा हि क्षुद्रकीटानपि प्रति ॥ ३६ ॥

सन्निनः च पुनः यच्छतम्, सतः साधून् चित्रपटान् च, सचित्रनीतिदृष्टान्तान् तादृशग्रन्थान् प्रदर्शयतम्, यत् अत्र एषां सुकुमाराणि तानि ग्रहणप्रवणानि हृदयानि च बाल्ये सन्मुद्रणानि च प्रगृह्णन्ति।

३३। काव्येति। एषु च काव्यप्रकृतिसौन्दर्य्यस्वादानुभवं काव्यप्रकृत्योर्यत् सौन्दर्य्यं तत्स्वादानुभवं प्रोन्मेषय, प्रसूनानुरागञ्च पुष्पेषु अनुरागं परिभावय उद्दीपितं कारय। अत्र क्रिया यथायथम् पितरि मातरि च सम्बध्यते।

३४। उद्यानमिति। चेत् यदि गृहसंयुक्तम् उद्यानम् अस्ति, ते इह वृत्तवल्लर्य्यादीन् पश्यन्तः रोपणादिषु सहायाः सन्तः चरन्तु, विचरणं कुर्व्वन्तु।

३५। पक्षिण इति। चेत् यदि तत्र गृहपालिताः पक्षिणः पशवः सन्ति, तान् पशुपक्षिणः स्नेहेन लालयितुं पालयितुं च शिक्षय।

३६। परमेशेति। परमेशगृहे ते कन्यापुत्राः पशून् प्रति, क्षुद्रकीटान् अपि प्रति, नित्यं दयया प्रसिद्धाः भविष्यन्ति।

शिशून् मानय तैस्तुल्यैर्द्दिव्यधाम यतः स्मृतम्।
अभिलाषश्च यत्नश्च तथा भवतु वां सदा॥
शिक्षयितुं यथा तेषां निर्द्दोषभाव एष हि।
साधुत्वेऽत्र परिणतः स्वर्गोऽमुत्र च निश्चितः॥ ३७॥
शिशूनां शिक्षणे चात्र पितरौ पश्यतां सदा।
पितरं परमं नेतृत्वेनादर्शस्वरूपतः॥ ३८॥

इति सम्बन्धः।

३७। शिशूनिति। शिशून् मानय। कथम्? तैः तुल्यैः सदृशैः यतः दिव्यधाम स्मृतम्। स्वर्गे हि देवाः शिशुप्रकृतयः पृथिव्यामपि तथा। वां युवयोः अभिलाषश्च यत्नश्च सदा तथा शिक्षयितुं भवतु यथा तेषाम् एष निर्द्दोषभावः हि अत्र साधुत्वे परिणतः स्यात्, अमुत्र परलोके च स्वर्गः निश्चितः।

३८। शिक्षाविधौ परमादर्शमाह शिशूनामिति। अत्र शिशूनां शिक्षणे पितरौ परमं पितरं नेतृत्वेन आदर्शस्वरूपतः सदा पश्यताम्।

भ्राता भगिनी च ।

भ्रातरो वहत प्रीतिं नित्यं वो भगिनीं प्रति ।
भ्रातॄन् प्रति भगिन्योऽत्र प्रीतिं वहत सर्व्वदा ॥ १ ॥
यतोऽजायध्वमेकस्मात् पितुर्मातुश्च स प्रभुः ।
दिशति प्रेमयोगेण मधुरेण निबन्धनम् ।
तत्कारणवशादेव न त्वन्यकारणात् पुनः ॥ २ ॥
परस्परस्य निन्देत दोषान् मतस्वभावतः ।
भिन्ना भवेत किन्त्वेकमातृपितृसमुद्भवान् ।
प्रगाढ़ेनानुरागेण प्रीणीध्वं सम्भवे तथा ॥ ३ ॥
प्राप्यैकपरिवारत्वं शान्तौ पित्रोर्गृहे सदा ।
परस्परं सेवमाना निःस्वार्थशुद्धरागतः ।
वसताप्रियदुर्दृश्यकलिर्भिन्तां न चैकताम् ॥ ४ ॥

१ । भ्राताभगिनीसम्पर्कजनितकर्त्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते भ्रातर इति । हे भ्रातरः, नित्यं वो युष्माकं भगिनीं प्रति प्रीतिं वहत, हे भगिन्यः, भ्रातॄन् प्रति सर्व्वदा नित्यं प्रीतिं वहत । अन्योन्यप्रीत्या कर्त्तव्यानि परिपालयत ।

२ । तत्र कारणमाह यत इति । यतः एकस्मात् पितुः मातुः च अजायध्वम्, तत्कारणवशादेव न तु अन्यकारणात्, स प्रभुः मधुरेण प्रेमयोगेण निबन्धनं दिशति आदिशति ।

३ । दोषदर्शनेऽपि प्रीतेरपरिहार्य्यत्वमाह परस्परस्येति । परस्परस्य दोषान् निन्देत निन्दाविषयान् कुर्व्वीत, मतस्वभावतः भिन्नाः भवेत, तथा सम्भवे, तादृशनिन्दा-भिन्नतयोः सम्भावनायाम् किन्तु एकमातापितृसम्भवान् प्रगाढ़ेन अनुरागेण प्रीणीध्वम्, नित्यं प्रीत्यास्पदं कुरुध्वम् ।

४ । कलहपरिशून्यैरेकत्र वासमाह भूत्वेति । सदा अत्र पित्रोः मातापित्रोः गृहे एकपरिवारत्वं प्राप्य निःस्वार्थशुद्धरागतः परस्परं सेवमानाः शान्तौ वसत, अप्रियदुर्दृश्य-कलिः तादृशकलहः न च एकतां भिन्तात् । निरन्तरं कलहशून्या एकत्र निवसत ।

मा कार्ष्ट कलहं जातु मासूयध्वं कदाचन।
मा भूत निर्दया ज्येष्ठान् मावमंध्वं यदृच्छया।
मानादृतांश्च ह्लध्वं वा हीनदृष्ट्या कनीयसः॥ ५॥
विवाहिता वयोवृद्ध्या पत्नीभिर्वा विवोढृभिः।
गन्तुमन्यच्च वा वस्तुं स्वाधीनाः किन्तु जातुचित्॥
विच्छेदो हृदयानां वानैक्यं तत्र वियोगतः।
शरीरघटितात्माभूद्युष्माकं हि परस्परम्॥ ६॥
यत्र यूयं हि वसत हृदयानि भवन्तु वः।
एकतायाञ्च शान्तौ च बद्धानि च चिरन्तने॥
सखित्वे बन्धनं जातु न भञ्ज्यात् किञ्चिदप्यसौ।
अस्थापयत् स्वयं यद्धि भगवान् परमेश्वरः॥ ७॥
उद्वाहो भ्रातृकलहनिदानं भ्रातरो भुवि।

५। मा कार्ष्टेति। जातु कदाचित् मा कलहं कार्ष्ट, कदाचन मा असूयध्वम्, मा निर्दयाः भूत, यदृच्छया मा ज्येष्ठान् अवमंध्वम्, हीनदृष्ट्या वा मा कनीयसः अनादृतान् च ह्लध्वम्।

६। विवाहानन्तरं स्वतन्त्रवासेऽपि हृदयतो न वियोगः स्यादित्याह विवाहिता इति। वयोवृद्ध्या विवाहिताः पत्नीभिः विवोढृभिः वा अन्यच्च गन्तुं वस्तुं वा स्वाधीनाः यूयमिति शेषः किन्तु जातुचित् तत्र शरीरघटितात् वियोगात् विच्छेदात् युष्माकं परस्परं हृदयानां विच्छेदः अनैक्यं वा मा भूत्।

७। सर्व्वावस्थायामविच्छेदं सखित्वञ्चाह यत्रेति। यूयं यत्र हि वसत, वो युष्माकं हृदयानि चिरन्तने सखित्वे बद्धानि एकतायां च शान्तौ च भवन्तु, यत् बन्धनं असौ स्वयं हि भगवान् अस्थापयत्, किञ्चिदपि तत् बन्धनं जातु कदाचित् न भञ्ज्यात्।

८। विवाहस्य दोषमाह उद्वाह इति। भुवि संसारे उद्वाहः विवाहः भ्रातृकलह-

बहवोऽप्यत्र सद्भावसम्पन्ना व्यवदंश्चिरम् ॥
विच्छेदमभजन् घोरप्रचवो ह्यभवन्नहो ।
विसंवादपराणान्तु पत्नीनां कारणात् किल ॥ ८ ॥
अतो ह्यवहिता यत्र भ्रातरं सन्त्यजेत् प्रियम् ।
प्रियां वा भगिनीं कोऽपि पत्नीसन्तोषहेतवे ॥ ९ ॥
न कापि नारी भवतु भ्रातरं भगिनीं प्रति ।
अनुभावेन बद्धा वा पतिं तोषयितुं पुनः ॥ १० ॥
भ्रातृत्वभ्रातृप्रेमार्थं प्रत्यचं कुरुतान्वहम् ।
अन्योन्याचरणं तादृक् भवत्वत्र च यादृशा ।
सख्यस्यादर्शदृष्टान्तौ सुखस्यातिप्रियस्य च ॥ ११ ॥
भ्रातृत्वं भगिनीत्वञ्च क्षुद्रमेवं हि यत् पुनः ।
विश्वव्यापि च पश्चात्तत् स्वर्गराज्यगतं भवेत् ।

चिदानम्, सद्भावसम्पन्ना अपि बहवो भ्रातरः विसंवादपराणां पत्नीनां तु कारणात् किल व्यवदन्, विच्छिदम् अभजन्, अहो घोरप्रचवः अभवन् ।

९ । तद्दोषपरिहारायाह अत इति । अतः हि अवहिताः भवेत, यत् युष्मासु कोऽपि प्रियं भ्रातरं प्रियां वा भगिनीं पत्नीसन्तोषहेतवे न सन्त्यजेत् ।

१० । भगिनीनामपि तथा मा भूदित्याह न कापीति । न कापि नारी पतिं तोषयितुं पुनः भ्रातरं भगिनीं प्रति अनुभावेन बद्धा वा भवतु ।

११ । भ्रातृत्वेति । अन्वहं प्रतिदिनं भ्रातृत्वस्य भ्रातृप्रेम्णश्च अर्थं प्रत्यचं कुरुत, अत्र अन्योन्याचरणं तादृक् भवतु, यादृशा अतिप्रियस्य सुखस्य सुखयुक्तस्य सख्यस्य आदर्शदृष्टान्तौ यूयं भवतेति शेषः ।

युष्मासु कोऽस्ति वा योऽसावुद्वोढुर्दायितामिह।
भीमां शक्तो ग्रहीतुन्तस्याशिषोऽनुग्रहं विना॥ २०॥
विवाहदेवचरणाम्भोजं भक्त्या नमस्कुरु।
गम्भीरेण च भावेन परीक्षाभिः प्रलोभनैः॥
पूर्णेऽस्मिन् विश्व संसार आशिषं तस्य मूर्द्धि ते।
हृदये तस्य चालोकं बलञ्च खलु धारयन्॥ २१॥
यावज्जीवसि चोद्वाहसम्बन्धमात्मनोरिह।
प्रापय्य पूर्णतां वर्षे वर्षे कर्त्तुं चिरन्तनम्।
स्वर्गीयं खलु योगञ्च यतस्व प्रार्थयाम्यहम्॥ २२॥

कर्म्मणि अचल्यैः राजकीयनिबन्धनैः पण्यद्रव्यमिव अन्योन्यं क्रेतुं राजव्यवस्थायाः राजाज्ञानां च सहायतां मा काङ्क्षीः। किं कर्त्तव्यं तदाह स्वर्गस्थलेख्यसत्यत्वसम्पादयितुः—शेषषष्ठ्या समासः—परमेश्वरस्य अयतः तन्मुद्रया निबद्धे उद्वाहबन्धने विश।

२०। गुरुत्वमाह युष्मास्विति। युष्मासु को वा अस्ति योऽसौ उद्वोढुः भीमां सम्पादनाक्षमतया भयावहां दायितां दायित्वम् तस्य परमेश्वरस्य आशिषः अनुग्रहं विना ग्रहीतुं शक्तः?

२१। आशीर्ग्रहणमाह विवाहेति। भक्त्या विवाहदेवचरणाम्भोजं नमस्कुरु। परीक्षाभिः प्रलोभनैः पूर्णे अस्मिन् संसारे ते तव मूर्ध्नि तस्य देवस्य आशिषं हृदये च तस्य देवस्य आलोकं बलं च धारयन् गम्भीरेण भावेन विश।

२२। उद्वाहबन्धनस्य नित्यत्वं क्रमोन्नतिशीलत्वञ्चाह यावदिति। यावत् जीवसि इह आत्मनोः आत्मद्वयस्य उद्वाहबन्धनं वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं पूर्णतां प्रापय्य चिरन्तनं शाश्वतं स्वर्गीयं योगञ्च खलु कर्तुं यतस्व, अहमिदं प्रार्थये।

नोद्वाहश्चरमापत्तिर्भाविनी सा क्रमोन्नतेः।
अवस्था वर्द्धमानायाः शक्तेरक्तेश्च नित्यशः ॥ २३ ॥
सत्यतः पूर्णतो वाथ परिणीतो नरो न वा।
नार्य्युपयाम एषोऽयं सोपानमान्तरस्य च ॥
प्रथमं हि सखित्वस्य भाविनः प्रतिमा पुनः।
उच्चतरात्मयोगस्य वर्त्स्यतः क्रमशः खलु ॥ २४ ॥
अतः पतिश्च पत्नी च विवाहबन्धनेन च।
आध्यात्मिकेन योगेन सम्बद्धावधिकाधिकम् ॥ २५ ॥
अर्द्धा पत्नी च विज्ञेया पतिरर्द्धः स्मृतः पुनः।
एकत्वमविभक्तत्वं स्यात्तयोः परमेश्वरे ॥ २६ ॥

२३। नोद्वाह इति। उद्वाहः विवाहानुष्ठानं न चरमापत्तिः, किन्तर्हि ? नित्यशः वर्द्धमानायाः वर्द्धनशीलायाः शक्तेः रक्तेः अनुरागस्य च सा भाविनी क्रमोन्नतेः अवस्था।

२४। न हि विवाहानुष्ठानमात्रेण तत्समापत्तिरित्याह सत्यत इति। अथ सत्यतः पूर्णतो वा नरः न परिणीतः नारी वा न परिणीता इति शेषः। एषः अयम् उपयामः विवाहकर्म्म आन्तरस्य भाविनः सखित्वस्य प्रथमं सोपानम् ; क्रमशः वर्त्स्यतः वर्द्धिष्यमाणस्य उच्चतरात्मयोगस्य च पुनः खलु प्रतिमा तन्निदर्शनमात्रम्।

२५। ततः किं कर्त्तव्यं तदाह अत इति। अतः अतएव पतिश्च पत्नी च विवाहबन्धनेन क्रमिकोन्नतिशीलेन आध्यात्मिकेन योगेन च अधिकाधिकं सम्बद्धौ भवताम् इति शेषः। जीवनव्यापिसाधनेन विवाहविधिः पूर्णतां सम्पादयतामिति कर्त्तव्यम्।

२६। तयोर्भावि अविभक्तत्वं प्रदर्शयति अर्द्धेति। पतिः अर्द्धः स्मृतः पत्नी च अर्द्धा विज्ञेया। तयोः दम्पत्योः परमेश्वरे पुनः अविभक्तत्वम् एकत्वम् स्यात्।

लक्ष्यं परिणयस्येदं पत्न्यश्च पतयो ह्यतः।
विश्वसित च प्रीणीत मानयत परस्परम्॥
आध्यात्मिकेषु चेष्टेध्वं संसारविषयेषु च।
एकीभावाय नितरां कर्त्तुं कर्म्मैकभावतः॥ २७॥
अभिमानवशात्प्रश्नान् प्राधान्यस्य तु जातुचित्।
नोत्थापयेत् स्वजातेस्तु पत्नी पतिरथापि वा॥
परस्परं मानयन्तु समाना इव नित्यशः।
ईश्वरस्य गृहे तेऽत्र यथा च सहयोगिनः॥ २८॥
दासीवद्व्यवहरति पत्न्या विश्वसितीह न।
सतीत्वेऽन्तःपुरे तान्च न रचन् चारवासिवत्॥
क्रीतप्रेष्येव तां नित्यं प्रणतां रचितुं पुनः।
यतते यो न चोन्नेतुं दत्तेऽस्याः सदृशो न सः॥ २९॥

२७। एकत्वदृष्ट्या किं कर्त्तव्यं तदाह लक्ष्यमिति। परिणयस्य इदम् एकत्वम् अविभक्तत्वं लक्ष्यम्। अतः हे पत्न्यश्च पतयः, परस्परं विश्वसित, प्रीणीत, मानयत, एकीभावाय आध्यात्मिकेषु सांसारिकविषयेषु च एकभावतः कर्म्म कर्त्तुं नितरां चेष्टेध्वम्।

२८। उभयोरद्वैतत्वमेव परमार्थमतस्तयोरेकतरस्य प्राधान्यमित्यभिमानः परिहार्य्य इत्याह अभिमानेति। पत्नी अथापि वा पतिः अभिमानवशात् जातुचित् कदाचित् स्वजातेः प्राधान्यस्य प्रश्नान् न उत्थापयेत्, परस्परं नित्यशः मानयन्तु। केन भावेन? ते अत्र ईश्वरस्य गृहे समानाः इव यथा च सहयोगिनः।

२९। पत्युरसदृशव्यवहारं धिक्करोति दासीति। यः पतिः पत्न्या दासीवत् व्यवहरति, इह अन्तःपुरे चारवासिवत्, कारागृहवासिवत् तां पत्नीं च न रचन् सतीत्वे न विश्वसिति, क्रीतप्रेष्येव क्रीतदासीव तां पुनः नित्यं प्रणतां रचितुं यतते, न च उन्नेतुम् आत्मानमिति शेषः दत्ते, न सः पतिः अस्याः पत्न्याः सदृशः।

अनुरूपा न सा तद्वद् या कर्त्तुं दासवत्पतिम् ।
तस्योपरि च साम्राज्यं मोहयन्ती च शृङ्खलैः ॥
इन्द्रियाधीनता-सांसारिकता-घटितैर्दृढम् ।
आबद्धं रचितुं नित्यं यदि यत्नपरा पुनः ॥ ३० ॥
न चातिचरणं ह्यस्तु पश्चादेकतरादिह ।
तयोः सम्मिलनेनैव सेवा तु स्वप्रभोर्गृहे ॥ ३१ ॥
समानत्वेऽपि नो नारी नरो वा चरितं पुनः ।
अन्यदीयं स्वकं कुर्य्यात् कर्म्म वाधिकरोत्विह ॥ ३२ ॥
चरितं जीवनस्यात्र लक्ष्यं भिन्नं प्रभुः स्वयम् ।
निर्द्दिष्टवान् तयोस्तस्मात्र निर्यातु कदाचन ॥ ३३ ॥

३० । पत्न्या असदृशीत्वं धिक्कारमुखेन दर्शयति अनुरूपेति । तद्वत् सा पत्नी न अनुरूपा या पतिं दासवत् कर्त्तुं, तस्य पत्युः उपरि च साम्राज्यं कर्त्तुं मोहयन्ती इन्द्रियाधीनता-सांसारिकताघटितैः शृङ्खलैः दृढम् आबद्धं रचितुं पुनः यदि नित्यं यत्नपरा ।

३१ । तयोः कर्त्तव्यमभिदधाति न चेति । एकतरात् पश्चात् इह अतिचरणं हि न च अस्तु, तु किन्तु तयोः सम्मिलनेन एव स्वप्रभोः परमेशस्य गृहे सेवा अस्तु ।

३२ । तयोः समानत्वेऽपि भेदं दर्शयति समानत्व इति । तयोः समानत्वेऽपि नारी नरः वा पुनः अन्यदीयं चरितं नो स्वकं कुर्य्यात् अन्यदीयं कर्म्म वा इह नो अधिकरोतु । स्वे स्वेऽधिकारे स्थातव्यमिति तत्त्वम् ।

३३ । समानत्वेऽपि कथं भेद इत्यपेक्षयाह चरितमिति । अत्र स्वयं प्रभुः तयोः चरितं जीवनस्य लक्ष्यं भिन्नं निर्द्दिष्टवान्, तस्मात् भेदात् कदाचन नरः नारी वा न निर्यातु निर्गच्छतु, चरित्रे लक्ष्ये च नित्यं तिष्ठतु ।

नरः क्रीड़तु नारीत्वमाश्रित्य गृहिणीव न।
नरकर्म्म च नारी नान्विष्यतु नरतां गता ॥ ३४ ॥
प्रभोर्नियोजितं कर्म्मैकैकस्य कुरुतां सदा।
रचतां मैत्रसम्बन्धमंशभाजाविव प्रियम् ॥
विवदेतां न जात्वत्र यथैव प्रतियोगिनौ ॥ ३५ ॥
शोच्या सा प्रकृतिं स्वाञ्च खण्डते चावमन्यते।
ईश्वरं कर्म्म संत्यज्य न्याय्यं पौरुषमाश्रिता ॥
नरकर्म्मसु तेषाञ्च क्रीड़ानर्म्मसु संरता।
विड़म्बयति चेष्टाश्च तेषाञ्चापेक्षते पुनः।
नार्य्यं लज्जाञ्च पातित्यं भाग्यं तस्या विनिश्चितम् ॥ ३६ ॥
गृहं नाश्रयते गर्व्वी यदीर्षा सुखमस्य च।
हरते तां जहिह्यत्र मिथ्यावत्पापवत्ततः ॥ ३७ ॥

३४। तयोः कर्म्मविनिमयं निन्दति नर इति। नारीत्वम् आश्रित्य गृहिणीव नरः न क्रीड़तु, नरतां गता नरत्वं प्राप्ता नारी च न नरकर्म्म च अन्विष्यतु।

३५। कर्म्मविभागमाह प्रभोरिति। प्रभोः ईश्वरस्य एकैकस्य नियोजितं कर्म्म सदा कुरुताम्, अंशभाजौ इव प्रियं मैत्रसम्बन्धं रचतां, न जातु कदाचित् यथा एव प्रतियोगिनौ न तथा विवदेताम्।

३६। नार्य्या नरकर्म्मानुकरणं निन्दति शोच्येति। सा नारी शोच्या, या स्वां प्रकृतिं च खण्डते, ईश्वरं च अवमन्यते, न्याय्यं कर्म्म संत्यज्य पौरुषम् आश्रिता नरकर्म्मसु तेषां नराणां क्रीड़ानर्म्मसु च संरता तेषां चेष्टाः च विड़म्बयति अनुकरोति। किमस्य चेष्टितस्य फलम्? विनिश्चितं तस्याः भाग्यं पुनः नार्य्यं लज्जां पातित्यं च अपेक्षते।

३७। ईर्षित्वं परित्याज्यमित्याह गृहमिति। यदि गर्व्वः गृहं नाश्रयते, ईर्षा च अस्य गृहस्य सुखं हरते, ततः ताम् ईर्षां मिथ्यावत् पापवत् अत्र जहिहि।

अविश्वस्तत्वतो रक्षेदात्मानं बृहदेनसः।
पतिः पत्नी च चिन्तायामपि नाभिचरेत्क्वचित्॥
जुगुप्सिततमञ्चैतद्गण्यं घृण्यतमं सदा॥ ३८॥
सत्त्वं सतीत्वं निर्व्विघ्नं यत्र नास्ति विपत्पुनः।
प्रलोभनमुखे नाश्नोन्मुखं सत्यं न जातुचित्॥
विश्वस्तता तयोर्नित्यं प्रलोभनपरीक्षयोः।
परीक्षिता निकषेऽस्तु स्यातां तौ दम्पती तथा॥
परस्परानुरक्तौ यदिह चिन्ताऽसती पुनः।
न सम्भवेदवस्थासु सर्व्वासु च कदाचन॥ ३९॥
सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाणं योजयादस्वभाववत्।
भावोऽयं तद्धि मुकुलं प्रफुल्लकुसुमन्त्वसौ॥ ४०॥

३८। व्यभिचरणेन विश्वासविहननं महत्पापं, ततो निवारयति अविश्वस्तत्वत इति। बृहदेनसः अनल्पपापात् अविश्वस्तत्वतः विश्वासविहननात् पतिः पत्नी च आत्मानं रक्षेत्; चिन्तायामपि न क्वचित् व्यभिचरेत्। एतत् व्यभिचारजनिताविश्वस्तत्वं सदा जुगुप्सितं घृण्यतमं गण्यम्।

३९। पत्युः सत्त्वं पत्न्याः सतीत्वं परीक्षासहञ्चेत् तदा सत्यमन्यथा न तथेत्याह सत्त्वमिति। यत्र विपत् न अस्ति तत्र निर्व्विघ्नं, प्रलोभनमुखे पुनः नाश्नोन्मुखं सत्त्वं सतीत्वं जातुचित् कदाचित् न सत्यम्। नित्यं तयोः विश्वस्तता प्रलोभनपरीक्षयोः निकषे परीक्षिता अस्तु। तौ दम्पती तथा परस्परानुरक्तौ स्यातां यत् इह असती चिन्ता पुनः सर्व्वासु अवस्थासु च कदाचन न सम्भवेत्।

४०। न हि सद्भावेनैव कृतार्थता प्रेम्णैव सेत्याह सत्त्व इति। सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाणं योजय। अदः सत्त्वं सतीत्वञ्च अभाववत् अव्यभिचरणरूपोऽभावरूपः। अयं

प्रगाढ़ेनानुरागेण पतिः पत्नी च सन्ततम्।
परस्परं हि बध्नीयादन्योन्यस्मिन् वसेत्सदा ॥ ४१ ॥
सांसारिकान् हि विषयान् नियम्य मिलितौ यथा।
कुर्व्वीयातां तथा प्रार्थयेताञ्च शाश्वतं पुनः।
आत्मनोर्हितमुद्दिश्य लपेतां समये च तौ ॥ ४२ ॥
स्वर्गीयं खलु हर्म्यं तदुपविश्य रहश्च तौ।
गायेतां प्रार्थयेताञ्च योगञ्च परमात्मना ॥
युञ्जीयातां हृदयेनानन्दसंप्लावितेन च ॥ ४३ ॥
एवमन्ते चमौ स्यातां स्वर्गीयायाञ्च निर्वृतौ।
उत्यातुं प्रविशेताञ्च पूर्णानन्दालये समम् ॥ ४४ ॥

प्रेमा भावः भावपचः। तत्सत्त्वं सतीत्वञ्च मुकुलं, असौ प्रेमा तु प्रफुल्लकुसुमम्। अनेन सत्त्वसतीत्वतः प्रेमोत्पत्तिरिति तत्त्वनिष्कर्षः।

४१। गाढ़ानुरागस्यावश्यकर्त्तव्यतामाह प्रगाढ़ेनेति। पतिः पत्नी च सन्ततं प्रगाढ़ेन अनुरागेण परस्परं हि बध्नीयात्, सदा अन्योन्यस्मिन् वसेत्। प्रेम्णा एकस्यापरस्मिं वास इत्यध्यात्मम्।

४२। संसारं धर्म्मञ्च मिलितभावेनानुतिष्ठेतामित्याह सांसारिकानिति। सांसारिकान् हि विषयान् नियम्य यथा तौ मिलितौ कुर्व्वीयातां कर्म्मानुतिष्ठेतां, तथा प्रार्थयेतां, शाश्वतम् आत्मनोः हितम् उद्दिश्य च समये काले लपेताम्।

४३। मिलितप्रार्थनादिनैव कृतार्थत्वमित्याह स्वर्गीयमिति। खलु तत् हर्म्यं स्वर्गीयं, यत् तौ रहः उपविश्य गायेतां प्रार्थयेतां च, आनन्दसंप्लावितेन हृदयेन च परमात्मना योगञ्च युञ्जीयाताम्।

४४। किमनेन स्यादित्याह, एवमिति। एवम् अन्ते चरमावस्थायां स्वर्गीयायां च निर्वृतौ उत्यातुं अमौ स्याताम्, समम् एकत्र पूर्णानन्दालये प्रविशेतां च।

दासः ।

धन्यः स निलयो यस्मिन् स्नेहदृष्ट्या विलोकिताः ।
भृत्यास्तेषामभावाच्चेक्ष्यन्तेऽतियत्नपूर्व्वकम् ॥ १ ॥
गर्व्वी जनं तथा स्फीतं करोति यद्विलोकते ।
हीनदृष्ट्या भृत्यवर्गान् नीचत्वं हितमार्गणम् ॥ २ ॥
सेवते किं प्रभुर्दासः केवलः सेवकः स्मृतः ।
युक्तिमेवं दर्शयति गर्व्वितं हृदयन्त्वसत् ॥ ३ ॥
सेवते स प्रभुर्वाढ़ं न न्यूनो दासतः क्वचित् ।
यः कश्चित्सेवते नात्र प्रभुर्भवितुमक्षमः ॥ ४ ॥
पृथ्व्याश्च दिव्यधाम्नश्च सेवते प्रभुरप्यसौ ।
आगच्छति धराधाम दासान् क्षुद्रांश्च सेवितुम् ॥ ५ ॥

१। अधुना दासान् प्रति कर्त्तव्यानि वक्तुमाह धन्य इति। स निलयः गृहं धन्यः, यस्मिन् भृत्याः स्नेहदृष्ट्या विलोकिताः, तेषां भृत्यानाम् अभावाच्च प्रयोजनीयविषयाः अतियत्नपूर्व्वकं ईक्ष्यन्ते ।

२। गर्व्वप्रयुक्तकर्त्तव्यविमुखतां निन्दति गर्व्व इति। गर्व्वः जनं तथा स्फीतं करोति यत् भृत्यवर्गान् स हीनदृष्ट्या विलोकते, हितमार्गणं हितान्वेषणं तेषामिति शेषः नीचत्वं विलोकते मन्यते ।

३। सेवत इति। प्रभुः किं सेवते सेवां करोति? दासः केवलः सेवकः स्मृतः ज्ञेयः, न तु प्रभुः सेवक इति भावः। गर्व्वितम् असत् हृदयम् एवं युक्तिं दर्शयति।

४। "सेवते किं प्रभु"रिति प्रश्नं समुत्तरयति सेवत इति। वाढ़म्, स प्रभुः सेवते, दासतः क्वचित् न न्यूनः सेवाकर्म्मणीति शेषः। यथा दासः सेवते तथा प्रभुरिति न तयोस्तत्र न्यूनाधिक्यम्। यो न सेवते स प्रभुरिव भवितुं नार्हति।

५। नात्र नीचता यतः स्वयमीश्वरः क्षुद्रतमान् जीवान् सेवते इत्याह पृथ्व्या इति।

अतो गर्व्वितमर्त्य त्वं दूरे निःक्षिप ते स्वयम् ।
आयान्ति सेवितुं वेत्थ तत्सेवां देवतोचिताम् ॥ ६ ॥
ईश्वरोद्दीप्तभावेन गृही सन्तानवत्सदा ।
पश्येत्ताद् स्नेहयत्नानां भाजनानि पितुः खलु ॥ ७ ॥
येषां हि रक्षणाद्यर्थं प्रभुर्भारमदात् स्वयम् ।
तदर्थं गणनादाने बाध्यो नित्यं स्मरत्वसौ ॥ ८ ॥
पिता भवतु माता च गृहस्थो गृहिणी ततः ।
आनन्दोत्सव एषां स्यात् भक्त्या सेवा चिरं मुदा ॥ ९ ॥

पृथ्व्याः पृथिव्याः च दिव्यधाम्नः च असौ प्रभुः परमेश्वरः अपि सेवते । क्षुद्रान् धनैश्वर्य्यादिषु नीचान् दासान् च सेवितुं धराधाम आगच्छति । सर्व्वत्र विद्यमानस्यागमनमिति भाषणं महतो महीयसः स्वे महिम्नि नित्यविराजमानस्य राजत्वं परिहाय नीचतास्वीकरणं सूचयति ।

६ । गर्व्वं परिहर्त्तुमुपदिशति अत इति । हे गर्व्वित मर्त्य, अतः ते तव स्वयं गर्व्वं दूरे निःक्षिप । ये सेवितुम् आयान्ति, तत्सेवां देवतोचितां वेत्थ ।

७ । गृहिणः दासान् प्रति पितृवात्सल्यमाह ईश्वरेति । गृही सदा ईश्वरोद्दीप्तभावेन परमात्मना प्रोद्भावितेन भावेन तान् दासान् सन्तानवत् पितुः स्नेहयत्नानां भाजनानि पश्येत् । सन्तानो यथा पितुः स्नेहस्य यत्नस्य च पात्रं भवति, तथा दासोऽपि प्रभोः पितृस्थानीयत्वात् ।

८ । तत्र दायित्वमाह येषामिति । येषां दासानां रक्षणाद्यर्थं स्वयं प्रभुः परमेश्वरः भारम् अदात्, असौ जनः स्मरतु, तदर्थं तेषां भृत्यानां निमित्तम् गणनादाने किं कृतं न कृतं वा तस्य यथावत् गणनार्पणे नित्यं बाध्यः ।

९ । गृहि-गृहिण्योः पितृत्व-मातृत्वे आह पितेति । गृहस्थः पिता, गृहिणी च माता भवतु । ततः किं स्यात्? एषाम् दासानाम् आनन्दोत्सवः स्यात् भक्त्या प्रभुं प्रत्यनुरक्त्या सदा हर्षेण च सेवा स्यात् । तेऽनुरागेण आह्लादेन च तदा प्रभुं सेविष्यन्ते ।

यदा त्वं नूतनं भृत्यं नियोजयसि कर्म्मणि ।
किं करिष्यति कर्म्मोऽसौ निबोधय यथायथम् ॥
स्वरूपं तस्य कृत्यस्य परिमाणञ्च संख्यया ।
कतिचिद्वा चणान् विश्रामार्थं प्राप्स्यति तत्पुनः ॥
निर्द्दिष्टसमयञ्चाथ भृतिप्राप्तेर्विधानतः ।
सप्ताहे मासि वा वर्षचतुर्थभागतोऽथ तम् ॥ १० ॥
सम्भूयन्तां वेतनानि न जातु स हि धावति ।
ऋणे तेन हि भिद्येत कृतं पूर्व्वं निबन्धनम् ॥
दुःखं क्लेशस्त्वभावश्च धारश्चानवधानता ।
असहायेषु दीनेषु निःक्षिप्येत स्वयं पुनः ॥
खादत्यामोदतः खाद्यं प्राचुर्य्येण च मोदते ॥ ११ ॥
निष्ठुरत्वेन किन्त्वं भो प्राप्याद्वञ्चयसे च तम् ।

१०। भृत्यनियोगकाले कर्त्तव्यमाह यदेति। यदा त्वं नूतनं भृत्यं कर्म्मणि नियोजयसि, असौ भृत्यः किं कर्म्म करिष्यति, तस्य कृत्यस्य स्वरूपम्, कर्म्मणः परिमाणं, संख्यया कतिचित् वा चणान् विश्रामार्थं पुनः प्राप्स्यति तत्, विधानतः विधिपूर्व्वकं सप्ताहे मासि अथवा वर्षचतुर्थभागे भृतिप्राप्तिः निर्द्दिष्टसमयश्च तं भृत्यं यथायथम् निबोधय।

११। भृतिदाने नियमभङ्गं दूषयति सम्भूयन्तामिति। जातु कदाचित् वेतनानि न सम्भूयन्ताम्। तेन हि स गृही ऋणे धावति; पूर्व्वं कृतं निबन्धनं भिद्येत; असहायेषु दीनेषु दासेषु दुःखं, क्लेशः तु, अभावः च, धारः, अनवधानता च निःक्षिप्येत, स्वयं पुनः आमोदतः प्राचुर्य्येण खाद्यं खादति, मोदते च।

१२। निष्ठुरत्वेनेति। किं त्वं भो निष्ठुरत्वेन तं दासं प्राप्यात् वञ्चयसे, तं दासम्

तमोदनमदत्त्वा तन्मुद्रयात्मानमात्मनाम् ॥
सन्ततीः स्थूलपिण्डैश्च सम्भावयसि नित्यशः। १२ ॥
मा भूदेवं परेशस्त्वां तादृशान्निष्ठुरात् सदा।
स्वार्थान्वेषणतोऽन्यायादमनुष्यत्वतोऽवतु ॥ १३ ॥
न प्रलोभय दासांस्ते दीनांश्च दुर्बलान् क्षिपेत्।
प्रलोभनेषु यः पापमाप्नोत्यतिमहत् स तु ॥ १४ ॥
निर्द्दिष्टं कर्म्म चेत्त्वन्न तस्मै दद्यास्तमस्यसि।
साधारणातिविस्तीर्णकार्य्याब्धौ तन्तु पाचकम् ॥
अश्वपालञ्च दासञ्च वस्त्रसेवकमेव च।
कृत्वातिभारसंग्रस्तं दायित्वैर्विस्तृतैरिह ॥
प्रलोभयसि शैथिल्यपरो भवितुमक्षमः।
अलसो दूषयस्येवमत्युद्वेगातिकर्म्मभिः ॥ १५ ॥

ओदनम् अदत्त्वा तन्मुद्रया आत्मानम् आत्मना सन्ततीश्च स्थूलपिण्डैः स्थूलशरीरैः नित्यशः सम्भावयसि ?

१३। मा भूदिति। एवं मा भूत्। परमेश्वरः सदा तादृशात् निष्ठुरात् स्वार्थान्वेषणतः, अन्यायात्, अमनुष्यत्वतः सदा त्वाम् अवतु रक्षतु।

१४। नेति। ते तव दासान् न प्रलोभय। यः दीनान् दुर्बलान् च प्रलोभनेषु क्षिपेत्, स तु अतिमहत्पापम् आप्नोति।

१५। किं किं कर्म्म करिष्यति तदनिर्द्धारणे दोषमाह निर्द्दिष्टमिति। चेत् यदि त्वं तस्मै दासाय निर्द्दिष्टं कर्म्म न दद्याः, तं दासं साधारणातिविस्तीर्णकार्य्याब्धौ अस्यसि निक्षिपसि, तं दासं तु पाचकं अश्वपालं च दासं च वस्त्रसेवकं वसनधौवनकर्त्तारम् एव

निखिलानि च कर्म्माणि कर्त्तुं यं त्वमपेक्षसे।
न सामग्रेण कुर्य्यात् स्याद्विरक्त्युद्वेगकारणम् ॥ १६ ॥
अलङ्कारांश्च मुद्राश्च द्रव्याणि मूल्यवन्ति च।
इतस्ततो विकिरंस्तं प्रलोभय न चार्पय ॥
अकृत्वा गणनालेखं स्पष्टं चानवबोधयन्।
भारञ्च गृहवस्तूनां साधनानाञ्च दायिताम् ॥ १७ ॥
आत्मीयानान्तु वस्तूनां गणनां यो न रक्षति।
अविवेकी मिताचारहीनो भृत्यान् स शासने ॥
दायित्वानुभवे चापि न स भवतु विस्मितः।
दुःखितो वाऽसकृत् तस्य द्रव्याणाञ्चेददर्शनम्।
वञ्चकत्वमसत्त्वञ्च भृत्यानां परिवर्द्धितम् ॥ १८ ॥

च कृत्वा विस्मृतैः दायित्वैः इह शैथिल्यपरः, अक्षमः, अलसः भवितुं प्रलोभयसि, एवम् अत्युद्वेगातिकर्म्मभिः दूषयसि।

१६। तादृशाचरणमेकतः कर्त्तव्यापरिपालनेऽपरतो विरक्तेः कारणं भविष्यतीत्याह निखिलानीति। यं दासं त्वं निखिलानि कर्म्माणि कर्त्तुम् अपेक्षसे न स सामग्र्येण कुर्य्यात्, विरक्त्युद्वेगकारणं स्यात्।

१७। प्रलोभने निषेधं निवारयति अलङ्कारानिति। अलङ्कारान् च, मुद्राः च, मूल्यवन्ति द्रव्याणि च इतस्ततो विकिरन् तं दासं न प्रलोभय, गृहवस्तूनां साधनानां च गणनालेखम् अकृत्वा स्पष्टं दायितां च अनवबोधयन् भारं न अर्पय।

१८। अनवधानपरं प्रभुं निन्दति आत्मीयानामिति। यः आत्मीयानां स्वकीयानां वस्तूनां गणनां न रक्षति, स अविवेकी मिताचारहीनः, भृत्यान् शासने दायित्वानुभवे च अपि न रक्षति, स विस्मितः, दुःखितः वा न भवतु चेत् यदि तस्य प्रभोः असकृत् द्रव्याणाम् अदर्शनं, भृत्यानां वञ्चकत्वम् असत्त्वञ्च परिवर्द्धितं भवेदिति शेषः।

प्रभवः कति सङ्गृत्यान् कृतवन्तोऽसतीष्वहो ।
निःचिप्य चीणचित्तानि प्रलोभनमुखे भृशम् ॥ १८ ॥
परेऽपराधिनो ह्येते द्रव्यांश्चनवधानतः ।
अपहारीस्सदान्यत्र कृत्वा तस्य गृहे प्रभोः ॥
येषां ते रचकास्तेन निर्द्दिष्टा मानवेऽपि च ।
अपराद्धा विनिचिप्य लोभे चित्तविदूषणे ॥
अवधानविहीनांस्तान् प्रभुन् दासांश्च तान् पुनः ।
असतः परमः सत्यं प्रभुर्दण्डं विधास्यति ॥ २० ॥
वासगृहं विनिर्द्दिष्टं तेषां यत्र भवत्विह ।
अस्वास्थ्यजनकञ्चार्द्रस्थानं वा स्वास्थ्यवर्द्धकम् ॥
कुटीरं शयनीयञ्च सुखदं चोष्णशाटकम् ।
शीते पुष्टिकरं खाद्यं प्राप्नुवन्तु विधानतः ॥ २१ ॥

१८ । प्रभुदोषादसङ्गत्यत्वं दर्शयति प्रभव इति । कति प्रभवः अहो चीणचित्तानि भृत्यानामिति शेष. भृशं प्रलोभनमुखे निःचिप्य सङ्गत्यान् असतः कृतवन्तः हि ।

२० । तेऽपराधिनो दण्डभाज इत्याह पर इति । एते प्रभवः अत्र प्रभोः परमेश्वरस्य गृहे येषां द्रव्याणां ते रचकाः निर्द्दिष्टाः अनवधानतः तानि द्रव्याणि अपहारास्पदानि कृत्वा परे परमेश्वरे अपराधिनः, चित्तविदूषणे लोभे विनिचिप्य जननिति शेषः मानवे अपि च अपराद्धाः अपराधयुक्ताः । सत्यं परमः प्रभुः परमेश्वरः अवधानविहीनान् तान् प्रभून् असतः तान् दासान् च पुनः दण्डं विधास्यति ।

२१ । दासानां स्वास्थ्याय हष्टिमाह वासगृहमिति । तेषां यत् वासगृहं निर्द्दिष्टं तत् इह अस्वास्थ्यजनकम् आर्द्रस्थानं च न भवतु । स्वास्थ्यवर्द्धकं कुटीरं गृहविभागकांशं, सुखदं शयनीयं च, शीते उष्णशाटकं पुष्टिकरं खाद्यं च विधानतः प्राप्नुवन्तु ।

व्याधिग्रस्ता यदा ते स्युर्नावहेलस्व जातुचित् ।
तान् सम्भावयितुं पथ्येनागदेनोपयोगिना ॥ २२ ।
अबाध्येषु च तेष्वत्र तथानवहितेषु च ।
भर्त्सयसि यथा शास्सि तथैव स्नेहभाषणैः ॥
आच्छादय पुरस्कारैस्तान् कर्त्तव्यानि ते पुनः ।
सम्पादयन्ति सन्तोषमुत्पाद्य च यदा तव ॥ २३ ।
उत्सवेषु च यज्ञानुष्ठानेष्वेतांश्च भोजय । २४ ।
आर्त्तवानि फलान्येभ्यस्तुषारखण्डकानि च ।
मिष्टान्नानि च वस्त्राणि तथोपानह एव वा ॥
पुरातनानि नूत्नानि ग्राह्याण्युपायनानि च ।
मुखान्येषां प्रफुल्लानि सम्भावयन्ति चाशिषा ॥ २५ ।

२२ । रोगादिदिनेषु कर्त्तव्यमाह व्याधिग्रस्ता इति । यदा ते व्याधिग्रस्ताः स्युः जातुचित् कदाचित् तान् उपयोगिना पथ्येन अगदेन भेषजेन सम्भावयितुं न अवहेलस्व ।

२३ । शासनपुरस्कारदानकर्त्तव्यतामाह अबाध्येष्विति । अत्र तेषु अबाध्येषु अनवहितेषु च यथा भर्त्सयसि शास्सि तथैव यदा तव सन्तोषम् उत्पाद्य ते पुनः कर्त्तव्यानि सम्पादयन्ति स्नेहभाषणैः पुरस्कारैः तान् आच्छादय ।

२४ । उत्सवेष्विति । उत्सवेषु यज्ञानुष्ठानेषु च एतान् दासान् च भोजय ।

२५ । तदुपयोगिदानान्याह आर्त्तवानीति । आर्त्तवानि ऋतुजातानि फलानि, तुषारखण्डकानि च, मिष्टान्नानि, तथा वस्त्राणि, उपानहः, पुरातनानि नूत्नानि एव वा ग्राह्याणि उपायनानि स्युः, एषां दासानां मुखानि प्रफुल्लानि भवेयुः, आशिषा च सम्भावयन्ति ते त्वामिति शेषः ।

दासो दासी च निवसेत् पृथगन्योऽन्यतः पुनः ।
परिचर्येनानुचितेनानेतुं गर्हितं क्वचित् ॥
प्रभोर्गृहेऽपवादञ्च मानुमंस्थाहि दूषणम् ॥ २६ ।
विनयेन कठोरेण पानासक्तिमपव्ययम् ।
स्वेच्छाचरणमेषाञ्च निवारय निरन्तरम् ॥ २७ ।
असत्किङ्करसंसर्गजनिताचरणात् सदा ।
रक्षात्मसन्ततीर्नष्टाः परीवाराश्च तैः कति ॥ २८ ।
विनष्टचरिताभ्यश्च रूपजीवाभ्य एव याः ।
तिष्ठावधानतो दासीच्छद्मना कर्म्म सन्ततम् ॥
अन्विष्यन्ति नाश्रयन्त्यनवधानपरं जनम् ।
महामारीसमाभ्यस्त्वद्द्वारं रुद्धं हि रक्ष च ॥ २९ ।

२६ । दासदासीनामनुचितसम्बन्धं निवारयति दास इति । दासः दासी च अन्योऽन्यतः पृथक् निवसेत् । अनुचितेन परिचर्य्येण प्रभोः परमेश्वरस्य गृहे क्वचित् गर्हितम् अपवादं दूषणं च पुनः आनेतुं मा अनुमंस्थाः ।

२७ । पानदोषादिनिवारणकर्त्तव्यतामाह विनयेनेति । कठोरेण विनयेन शिक्षाविशेषेण एषां दासानां पानासक्तिम् अपव्ययं स्वेच्छाचरणं निरन्तरं निवारय ।

२८ । किङ्कराणामसतां संसर्गात् सन्ततीनां दूरे रक्षणमाह असदिति । सदा नियतम् असतां किङ्कराणां संसर्गजनितात् आचरणात् आत्मसन्ततीः रक्ष । तैः किङ्करैः कति परीवाराश्च नष्टाः ।

२९ । असच्चरित्राभ्यो दासीभ्यो गृहरक्षणमाह विनष्टेति । विनष्टचरिताभ्यः रूपजीवाभ्यः एव च अवधानतः तिष्ठ, याः दासीच्छद्मना सन्ततं कर्म्म अन्विष्यन्ति अनवधानपरं जनं नाश्रयन्ति । महामारीसमाभ्यः ताभ्यः त्वद्द्वारं हि रुद्धं रक्ष च ।

शक्त्या समग्रया नीतिघटितं विनयं सदा ।
प्रवर्त्तय च तेष्वत्र नय ह्यवहितः पुनः ॥
प्रकृतिस्थत्वसाधुत्वपावित्र्यवर्त्मनीह तान् ॥ ३० ।
पत्रिकाः सुलभाश्चित्रयुक्ता मासिकपुस्तिकाः ।
हस्ते विन्यस्य तेषाञ्च स्युस्ते चेत् पठनक्षमाः ॥
एवं विश्रान्तिसमये मनः कर्म्माणि प्राप्स्यति ॥ ३१ ।
उपासने साधनेषु रतांस्ततोऽत्र मा च्छिदः । ३२ ।
समविश्वासिनश्चेत्ते गीतेषु पठनेषु च ।
उपासनासु यद्यत् स्यादुपयोगि च मङ्गलम् ॥
काले कालेऽनुमन्यस्व तत्र तत्र ग्रहोन्नते ॥ ३३ ।

३०। दासानां विनयनमाह शक्त्येति। समग्रया शक्त्या सदा तेषु दासेषु नीतिघटितं विनयं प्रवर्त्तय, अवहितः सन् तान् दासान् पुनः इह प्रकृतिस्थत्वं पानदोषवर्ज्जनवशात् विकाररहितत्वम्, साधुत्वं वञ्चनाविरहितत्वादिजनितं, पावित्र्यं विशुद्धचरित्रत्वम् तेषां वर्त्मनि नय।

३१। पत्रिका इति। चेत् यदि ते पठनक्षमाः स्युः तेषां हस्ते सुलभाः पत्रिकाः चित्रयुक्ताः मासिकपत्रिकाः विन्यस्य। एवं विश्रान्तिसमये तेषां मनः कर्म्माणि विश्रामसमयोपयोगीनि प्राप्स्यति।

३२। उपासन इति। उपासने साधनेषु रतान् तान् ततः उपासनादिभ्यः मा छिदः विच्छिन्नान् मा कुरु।

३३। समविश्वासिभ्यः तेभ्यः कर्त्तव्यमाह समेति। चेत् यदि ते समविश्वासिनः गीतेषु पठनेषु उपासनासु च यद् यद् तेषाम् उपयोगि मङ्गलं हितकरं च स्यात् ग्रहोन्नते, ग्रहेऽनुष्ठित तत्र तत्र "सङ्गीते पाठे उपासनायाम् अनुमन्यस्व उपयोगिविषये योगदाने अनुमतिं यच्छ।

परमेशो यथा दासान् तस्य नित्यं नियच्छति ।
तथा ते यच्छ दासांश्च धर्म्मेण कृपया सदा ॥ ३४ ।

इति दासः ।

—०—

अनुष्ठानानि ।

अद्वितीयपरब्रह्मनाम्नानुष्ठानमेव हि ।
कृत्स्नं कुर्व्वीत नियतं गृहस्थः शंसितव्रतः ॥ १ ।
त्यजेदयुक्तधर्म्मञ्च तत्रार्व्वाचीनमप्यसौ ॥ २ ।
तोषयितुं कुटुम्बान् स्वान् देवदेवान्नमेन्न सः ।
नार्व्वाचीनं नूतनं वाऽयुक्तधर्म्मं प्रवर्त्तयेत् ॥ ३ ।
मतशुद्धिं निष्कलुषां रचेत् स विविधेषु च ।
निर्म्मलं स्वविवेकञ्च तत्रानुसृत्य कृत्स्नशः ॥ ४ ।

३४ । आदर्शमत्र दर्शयन्नुपसंहरति परमेश इति । परमेशः यथा नित्यं तस्य दासान् नियच्छति, तथा ते तव दासान् च सदा धर्म्मेण कृपया यच्छ नियमितान् कुरु ।

इति दासः ।

—०—

१ । अनुष्ठानानि वक्तुं प्रक्रमते । अद्वितीयेति । शंसितव्रतः गृहस्थः अद्वितीयपरब्रह्मनाम्ना कृत्स्नं निखिलम् अनुष्ठानम् एव हि नियतं कुर्व्वीत ।

२ । किन्तत्र परिवर्ज्यं तन्निर्द्दिशति त्यजेदिति । अयुक्तधर्म्मम् अर्व्वाचीनम् अपि तत्र अनुष्ठानेषु असौ गृहस्थः त्यजेत् ।

३ । तोषयितुमिति । स्वान् कुटुम्बान् तोषयितुं स गृहस्थः देवदेवान् न नमेत् । नूतनम् अर्व्वाचीनम् अयुक्तधर्म्मं वा न प्रवर्त्तयेत् ।

४ । मतशुद्धिमिति । स विविधेषु अनुष्ठानेषु च निष्कलुषां मतशुद्धिं रचेत् कृत्स्नशः स्वविवेकम् अनुसृत्य तं विवेकं निर्म्मलं रचेत् ।

माभूस्त्वमनुरक्तोऽत्र वाह्यपद्धतिषु क्वचित्।
आड़म्बरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च॥
वाह्यप्रदर्शनं दृश्याड़म्बरञ्च परित्यज॥५।
हृदयानि च यान्यत्रासक्तानि विषयानिह।
इन्द्रियाणां हि काङ्क्षन्ति न तु तान् पुनरात्मनाम्॥
वाह्यक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति तानि च॥६।
पद्धतिभिश्च शून्याभिर्मात्मानं भारपीड़ितम्।
कार्षीः संश्रय ताएव याश्चात्मा परिकाङ्क्षति॥
प्रयोजनञ्च तस्यात्र तत्साधनानि ता न तु।
तत्साधनं स चात्मा स्युरन्यथा निष्फलाहि ताः॥७।
आमोदं सहजेष्वेव परमात्मप्रसूतयः।
वहन्ति न च वाह्येषु क्रियाधिक्येषु जातुचित्॥८।

५। माभूरिति। त्वं क्वचित् अत्र वाह्यपद्धतिषु आड़म्बरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च अनुरक्तः मा भूः वाह्यप्रदर्शनं दृश्याड़म्बरं च परित्यज।

६। हृदयानीति। यानि च हृदयानि अत्र आसक्तानि तानि इह इन्द्रियाणां विषयान् न तु पुनः आत्मनां विषयान् काङ्क्षन्ति। तानि च हृदयानि वाह्यक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति।

७। पद्धतिभिरिति। शून्याभिः पद्धतिभिः च मा आत्मानं भारपीड़ितं कार्षीः। ता एव पद्धतीः संश्रय याः आत्मा परिकाङ्क्षति तस्य आत्मनः प्रयोजनं च। अत्र ताः पद्धतयः तत्साधनानि तस्य आत्मनः साधनानि। न तु स च आत्मा तत्साधनम् तासां पद्धतीनां साधनम्। अन्यथा यदि न आत्मनः प्रयोजनसाधनानि भवेयुः ताः निष्फलाः स्युः।

८। आमोदमिति। परमात्मप्रसूतयः सहजेषु विषयेषु एव आमोदं वहन्ति न च जातुचित् वाह्येषु क्रियाधिक्येषु।

न विशेषकृतार्थत्वमनुष्ठानेषु विद्यते ।
क्रियासु च गुणः शुद्धिकृत् पद्धतिषु वस्तुषु ॥ ९ ।
न काचिन्मुक्तिदा शक्तिर्मद्दत्याप्यपि चात्मनि ।
क्रियाया मन्यमानस्य पावनस्य च पावनम् ॥ १० ।
पुष्पाणि पीतकादीनि गन्धद्रव्याणि यानि च ।
अग्निरापः पताका च तथा चित्रपटा इह ॥
भक्तौ सहायास्ते शोच्याः पावनानीति वादिनः ॥ ११ ।
कालश्चर्त्तुश्च मासश्च नियोज्यः साधनोत्थिते ।
अभिप्राये विशेषे वा शस्ते पावन इत्यतः ॥
प्रतीयतेऽत्र शोच्योऽसौ तस्मिंस्तस्मिन् पवित्रताम् ।
आरोप्यान्यत्र मौढ्याच्चेत् विपरीतं विनिर्दिशेत् ॥ १२ ।

९। नेति। अनुष्ठानेषु क्रियासु च विशेषकृतार्थत्वं न विद्यते। पद्धतिषु वस्तुषु शुद्धिकृत् गुणः न विद्यते।

१०। न कदाचिदिति। महत्याः अपि च क्रियायाः आत्मनि स्वस्मिन् न काचित् मुक्तिदा शक्तिः। पावनस्य च पावनं मन्यमानस्य वस्तुनः न काचित् मुक्तिदा शक्तिरिति शेषः।

११। पुष्पाणीति। पुष्पाणि पीतकादीनि अगुरुकादीनि यानि च गन्धद्रव्याणि अग्निः आपः पताका च तथा चित्रपटाः इह भक्तौ सहायाः। ते शोच्याः ये पावनानि इति वादिनः। एतानि पवित्रतासाधकानीति ये वदन्ति ते कृपापात्राणि।

१२। कालइति। कालः च ऋतुः च मासः च विशेषे साधनोत्थिते शस्ते वा अभिप्राये नियोज्यः। अतः पावनः पवित्रतासाधकः इति प्रतीयते। अत्र सः शोच्यः यः तस्मिन् तस्मिन् पवित्रताम् आरोप्य मौढ्यात् चेत् यदि अन्यत्र विपरीतं पवित्रताहीनत्वं विनिर्दिशेत्।

पाठः प्रवचनानान्तु कृत्यान्यपि पुरोधसाम् ।
अभिषेको व्रतञ्चात्र सत्यं कार्य्यकरं तथा ॥
अभिप्रायसाधनञ्च प्रोच्योऽसौ मन्यते यदि ।
ऋते तत्तत् पावनं न मुक्तिः केनापि लभ्यते ॥ १३ ।
अथापि त्वं क्रियाश्चानुष्ठानानि प्रभुणा स्वयम् ।
आदिष्टानि च भक्त्येह श्रद्धया निर्व्वहेः सदा ॥ १४ ।
निर्व्वर्त्तितानि पुण्यकृत्यान्यथ यच्चोत्सवा यदा ।
मण्डल्या नियमान् नित्यं विनयाननुवर्त्तय ॥
स्युर्यथा गम्भीराण्यत्र हृदयस्पृंशि तानि च ॥ १५ ।
जनाः पवित्रमण्डल्याः सदैकविधतामिह ।
क्रियासु पद्धतिष्वत्र मूले रचन्तु नित्यशः ॥
आचारपरिषद्‌रुचिप्रयोजनान्यनु ।
भवितुं भवतु प्रायः शाखास्वङ्गेषु भिन्नता ॥ १६ ।

१३। पाठइति। प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां कृत्यानि अपि, अभिषेकः वृतं च अत्र सत्यं कार्य्यकरं, अभिप्रायसाधनं च, असौ प्रोच्यः यदि मन्यते तत् तत् पावनम् ऋते विना न केन अपि मुक्तिः लभ्यते।

१४। अथापीति। अथापि एवं सत्यपि क्रियाः अनुष्ठानानि च स्वयं प्रभुणा आदिष्टानि इह भक्त्या श्रद्धया च सदा निर्व्वहेः।

१५। निर्व्वर्त्तितानीति। यदा पुण्यकृत्यानि निर्व्वर्त्तितानि अथ यच्चोत्सवाः निर्व्वर्त्तिताः तदा नित्यं मण्डल्याः नियमान् विधीन् विनयान् शासनानि तथा अनुवर्त्तय यथा तानि अत्र गम्भीराणि हृदयस्पृंशि भवन्ति।

१६। जना इति। पवित्रमण्डल्याः जनाः इह सदा क्रियासु पद्धतिषु मूले एव एकविधतां रचन्तु। आचारपरिषद्‌रुचिप्रयोजनानि अनु भवितुं, यथा ताः आचारादिभेदेन उपयोगिन्यः भविष्यन्ति तथा, प्रायः शाखासु अङ्गेषु भिन्नता भवतु।

एवं क्रियासु पूजासु स्यादैक्यं निलयेषु च।
मण्डल्यामनुरक्तानामद्वितीये परेश्वरे ॥ १७।

इत्यनुष्ठानसुखम्।

—०—

जातकर्म्म।

स्यादानन्दोत्सवस्तत्र जातायां सन्ततौ गृहे ॥ १।
कृतज्ञतायाह्लादस्य प्रकाशेनोपयोगिना।
प्रथयेद्घटनां ताञ्च गृही प्रमुदितस्तदा ॥ २।
अमरस्यात्मनस्त्वागमनं जन्म न किं पुनः।
प्रतियोद्धुमकल्याणं राज्यं स्थापयितुं क्षितौ ॥
स्वर्गीयं किं भटस्यास्य प्रवेशो नूतनस्य न।
कार्य्यक्षेत्रे प्रभोः कर्म्मकृतां श्रेणीविवर्द्धनम् ॥ ३।

१७। एवमिति। एवं निलयेषु गृहस्थानां गृहेषु अद्वितीये परेश्वरे परमेश्वरे अनुरक्तानां मण्डल्यां क्रियासु ऐक्यं स्यात्।

इत्यनुष्ठानसुखम्।

—०—

१। अनुष्ठानेषु सर्व्वप्रथमं जातकर्म्म प्रवक्तुमुपक्रमते स्यादिति। गृहे सन्ततौ जातायाम् आनन्दोत्सवः स्यात्।

२। कृतज्ञताया इति। कृतज्ञतायाः ह्लादस्य आह्लादस्य उपयोगिना प्रकाशेन प्राकट्येन तदा तां घटनां गृही प्रमुदितः सन् प्रथयेत्।

३। कृतज्ञताह्लादप्रकाशे हेतुमाह अमरस्येति। किं पुनः जन्म अमरस्य आत्मनः तु आगमनम् न ? अकल्याणम् अमङ्गलं प्रतियोद्धुं क्षितौ पृथिव्यां स्वर्गीयं राज्यं स्थापयितुं किं न नूतनस्य भटस्य योद्धुः प्रवेशः ? प्रभोः कार्य्यक्षेत्रे किं न कर्म्मकृतां श्रेणीविवर्द्धनम् ? तत्प्रवेशेन संख्यावृद्धिः, गृहलोकनभसि गृहरूपो यो लोकः तस्य नभसि आकाशे पित्रोः मातापित्रोः हर्षं भर्द्धयितुं किं न आशानन्दकरस्य नक्षत्रस्य च उदयः ?

गृहलोकनभस्येकस्याश्चानन्दकरस्य च ।
नक्षत्रस्योदयोहर्षं पित्रोर्वर्द्धयितुं न किम् ॥ ३ ।
सन्ततिः किं विधातुर्न महार्घं दानमुत्तमम् ।
स्नेहानुरञ्जितायाः किं दयाया नो निदर्शनम् ॥ ४ ।
नवजातः शिशुः किन्न दिव्यवार्त्ताहरस्त्विह ।
निर्द्दोषत्वस्य सौन्दर्य्यस्यानने प्रतिमा प्रभोः ॥ ५ ।
किमिमां घटनां गृह्यामौदासीन्येन पश्यसि ॥ ६ ।
नन्द पिता च माता च भ्राता च भगिनी तथा ।
यूयं नन्दत सर्व्वेऽत्र परमेशगृहे पुनः ॥
मोदध्वं यूयमेतस्मिन् स्वजनाः प्रतिवेशिनः ।
दिव्यवार्त्ताहरायास्मै प्रोज्ज्वलाय प्रदीयताम् ॥
स्वागताभाषणं हृद्यं योग्यं ग्रहणकर्म्म च ।
कृपालप्रभवे धन्यवादमुच्चैरतोच्छ्रितम् ॥ ७ ।

४। सन्ततिरिति। किं न सन्ततिः विधातुः परमेश्वरस्य महार्घं महामूल्यम् उत्तमं दानम्? किं न स्नेहानुरञ्जितायाः स्निग्धभावविभूषितायाः दयायाः निदर्शनम्?

५। नवजात इति। किं नु नवजातशिशुः इह निर्द्दोषत्वस्य सौन्दर्य्यस्य दिव्यवार्त्ताहरः स्वर्गीयदूतः? आनने अस्य शिशोरिति शेषः प्रभोः ईश्वरस्य प्रतिमा। तस्मिन् तच्छुद्धतायाः प्राकट्यम्।

६। किमिति। किम् इमां गृह्यां गृहसम्पर्कीयां घटनाम् औदासीन्येन त्वं पश्यसि?

७। अतएवानन्दप्रकाशं प्रवर्त्तयति नन्देति। पिता च माता च भ्राता च तथा भगिनी प्रत्येकं नन्द आनन्द प्रकाशय। परमेशगृहे यूयं पुनः सर्व्वे नन्दत। एतस्मिन् सन्तानजन्मनि हे स्वजनाः प्रतिवेशिनः यूयं मोदध्वम्। अस्मै प्रोज्ज्वलाय दिव्यवार्त्ताहराय स्वर्गीयदूताय हृद्यं योग्यं

जन्मानन्तरमेवायं विधौतः सुपरिष्कृतः ।
अभ्यक्तः सर्व्वथा शुक्लवाससा नूतनेन च ॥
सम्भाव्येमं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ॥ ८ ।
आह्लादेन च तं पश्येत् शिशुं माता विचुम्बयेत् ।
स्नेहेनोच्छ्वसितेनासावपत्यजन्मजन्मना ॥ ९ ।
प्रार्थिभावेन सा चैवं प्रार्थयेदाशिषं ततः ।
प्रभो तव प्रदत्तस्य नवजातशिशोर्मुखम् ॥
दृष्टवत्यस्मि दानार्थं धन्यवादं ददाम्यहम् ।
आशिषं स्थापयास्मिंस्ते तवैव त्वं कुरु त्विमम् ॥ १० ।
ततः पिता समागच्छेत् पश्येच्च प्रार्थयेत् तथा । ११ ।

स्वागताभाषणं ग्रहणकर्म्म च प्रदीयताम् । कृपालुप्रभवे कृपामयाय परमेश्वराय उच्छितं धन्यवादम् उच्चैरत प्राचुर्य्येण प्रयच्छत ।

८। जन्मानन्तरं किं कर्त्तव्यं तदेवाह । जन्मानन्तरं सर्व्वथा अयं शिशुः विधौतः सुपरिष्कृतः अभ्यक्तः तैलाभ्यञ्जनयुक्तः स्यात् । नूतनेन च शुक्लवाससा सम्भाव्य इमं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ।

९। मातुः कृत्यमाह आह्लादेनेति। माता तं शिशुम् आह्लादेन पश्येत्, असौ माता अपत्यजन्मजन्मना सन्तानजन्मोत्पन्नेन उच्छ्वसितेन स्नेहेन शिशुं विचुम्बयेत् ।

१०। तस्याः प्रार्थनमाह प्रार्थिभावेनेति। ततः प्रार्थिभावेन सा माता च एवम् आशिषं प्रार्थयेत्, हे प्रभो, त्वया प्रदत्तस्य नवजातशिशोः मुखं दृष्टवत्यस्मि, दानार्थमहं तुभ्यं धन्यवादं ददामि। अस्मिन् तव आशिषं स्थापय, इमं तु शिशुं तवैव त्वं कुरु।

११। पितृकर्त्तव्यमाह तत इति। ततः तदनन्तरं पिता समागच्छेत्, पश्येत् तथा पूर्व्वोक्तरूपं प्रार्थयेत